

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 8 (16782)

2004 ЧЫЛДЫН
ЯНВАРЬ 20,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазакка ужуражылгалар

ШЫН ЭГЕЛЭЭРИ – ЧЕДИИШКИННИНҮН ДУГАЙНИ

Пятницада ТР-нин Чазанын Даргазы Шериг-оол Ооржак Улуг Хуралдың үстүкү болгаш адаккы палаталарынын удуртукчулары Дандар-оол Ооржак база Василий Оюн олар-биле ужурашкан. Ужуражылгага оон аңгыда Тыва Республика талазы-биле кол федералдыг инспектор Виктор Чернышев база Чазак Даргазынын оралакчызы – ТР-ниң саң-хөө сайыды Радислав БАЯН киришкен.

Ужуражылгага Тыванын 2004 чылда бюджетин дарый хүлээп алырынын айтырыын сайгарып чугаалашкан, чүге дизе бир эвес кол саң-хөө документизин чоок-ку үеде хүлээп албас чүве болза, республика эрткен чылгы бюджеттин чарыгдалдарынын чүгле 1/12 кезээ-биле акшаландыр-тынар апаар.

Республика бюджетинин төлөвилелин бүгү санаашкыннары, барымдаалары, орулгаларын болгаш чарыгдалдарын анализ-биле кады Хоойлужудулга палатазынче январь 12-де-ле кириген. Россиянын Бюджет кодекзинге база «Тыва Республиканын 2004 чылда бюджетин кириеринин, сайгарарынын болгаш бадылаарынын чурумунун дугайында» хоойлуга дүүштүр Хоойлужудулга палатазы төлөвилелди ону кириген хүнден 20 хонуктуң дургусунда сайгарып көөр ужурулуг. Ындыг болзажак ТР-ниң Чазанын Даргазы ук чорудулганы дүргедерин саналдаан. Палаталар даргаларын эрткен чылдың кол саң-хөө болгаш экономиктиг көргүзүг-лери-биле, а ол ышкаш 2004 чылда салдынган сорулгалар-биле таныштыргаш, республиканын социал-экономиктиг амьдыралын долзуу-биле тодарадып турар документи кыска хуусаада хүлээп алыр чүве болза, оон-даа бедик көргүзүглерни чедип ап болур дээрзин Шериг-оол Ооржак демдеглээн. Бо бүгү-нүн база бир чугула талазы чүдөл дизе, бо чылын Тыванын Россиянын составына каттышканынын 60, Кызыл хоорайнын үндөзилетинип тургустунганынын 90 чыл оюн байырлаарына шынгызы-биле белеткенири болур.

Бюджеттин төлөвилели-биле кады анаа хамаарышкан 27 хоойлужудулга актызын Хоойлужудулга палатазынче кириген. Бирги номчулганда чүгле дөрт айтырыгны – Тыванын 2004 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдээринин прогнозу, бюджет болгаш үндүрүг политиказынын кол угланышкыннары, республика бюджетинин орулгалыг база чарыгдалдарлыг кезектеринин, оон чедишпес кезээнин кол характеристикалары, а ол ышкаш бюджеттер аразында харылзаа-

хамаарылгаларнын кол принциптери – сайгарары көрдүгөн болганда, Хоойлужудулга палатазынча январь 21-де-ле бюджетти бирги номчулганга сайгарып көөр арга тыптып келир деп, Шериг-оол Дизижикович демдеглээн. Бо таварылганда ийи палата бюджетти февраль 18-те ниитизи-биле хүлээп алыр база анаа республиканын баш-тыны ат салып болур апаар.

Хоойлужудулга палатазынын Даргазы Василий Оюн республиканын эң кол саң-хөө докумен-тизинин сайгарылганын дүрге-диринге, оон бирги номчул-газын январь 21-де чорударына депутаттар белең дээрзин бүзүрөткен.

Республиканын саң-хөө арга-шинээн барымдаалап, бюджет төлөвилелин чүгле үндөзилетин эдилгелерни кириерин ТР-ниң Чазак Даргазынын оралакчызы Радислав Баян депутаттарга сүмелээн, чүге дизе бо чылдың бюджетти кончук нарын: ында үндүрүг онаар баазанын моон ынайгы калбарылганы, бюджет адырынын ажылдакчыларынын шалың акшазын 33 хууга бедидери салдынган, а курлавырлар көңүс эвээш.

Ужуражылганын түннелинде кол федералдыг инспектор Виктор Чернышев эрге-чагыр-ганын күүсекчи болгаш хоой-лужулга адырларынын мындыг чергелиг ужуражылгаларын чугулазын онзалап демдеглээн. В.Чернышевтин чугаазы-биле алырга, бо бүгү тус чер бот-башкарылганын дугайында чаа федералдыг хоойлуунуң күүсел-дезинге база хамааржыр: муниципалдыг тургусунуң кызы-гаарынын, эрге-байдалынын болгаш оон-даа өске янзы-бүрү маргыштыг айтырылганын шит-пирлээринге депутат корпусу-нун болгаш күүсекчи эрге-чагырганын бүгү денелдеринин кады күженишкени эргежок чугула. Бюджеттин дарый хүлээп алышкынына хамаарыштыр кол федералдыг инспектор чангыс аай болду илереткен: Тывага юбилейлерни байырлаа-рынын дугайында Россиянын Президентизинин Чарлыын күү-седир эргежок чугула, а бюджет дээрге анаа белеткелдеринин кол кезээ болур.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

Чөөн-Хемчик кожунун суму чагырга даргаларынын соңгудаларын доктаадыр дугайында ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫН ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫН ЧАРЛЫ

«Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганын соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилеринин соңгудаларынын дугайында» Тыва Республиканын Хоойлуунун 11 чүүлүнүн 2 пунктузун удуртулга болдургаш, **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Чөөн-Хемчик кожунун Ийме болгаш Хөндөргей сумуларынын чагырга даргаларынын соңгудаларын **2004 чылдың март 28-ге** кылдыр доктаадыр.

2. Бо Чарлыкты республиканын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына ону хүлээп алган хүнден беш хонуктан орайтатпайн албан езуу-биле парлаар.

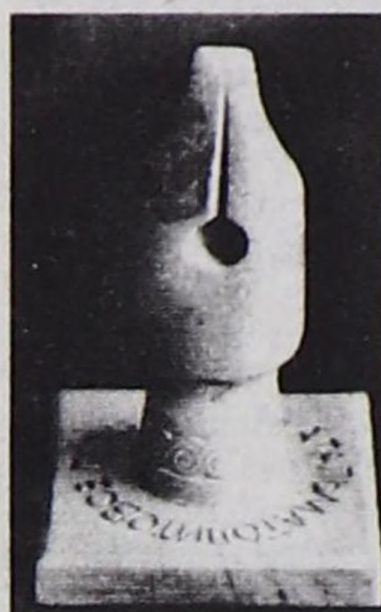
Тыва Республиканын Чазанын Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың январь 16, № 21

Чогаадыкчы базымче

ШЫЛГАРААН ЖУРНАЛИСТЕР

«Чонар-даштан кылган демир-үжүк бажы» деп Тыванын журналистеринин чогаадыкчы мергежилинин талазы-биле конкурстун түннелин январь 18-те үндүрген болгаш тиилээн журналистерге шаңналдарны Кызылдын Улусчу чогаадылга бажынынга байырлыг байдалга тывыскаан.

Тыва Республикада федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш журналистерге байыр чедирип турары.

Россиянын Журналистер эвилелинин Тыва девискээр салбырынын даргазы, «Тыва» телерадио компаниязынын даргазы Р.В.Тас-оол чоокта чаа демдеглеп эрттирген Россиянын Парлалга хүнү-биле журнали-стерге байырны чедиргеш, конкурстун түннелин үндүрер, тиилекчилерге шаңналдар тып-сыр езулалдын ажыттынганын чарлаан. Бо конкурсту үш чыл улаштыр эрттирип турар, оон киржикчилеринин саны көвү-дээн, ол журналистернин чо-гаадыкчы мергежилинин өзүп ораны херечилеп турарын дарга айткаш, оларга чогаа-дыкчы чедишкыннерни күзээн.

Сибирь Федералдыг округтун Тыва Республикада федералдыг инспектору Т.Д. Монгуш, ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын Даргазынын ора-лакчызы В.Г. Вальков, ТР-ниң Онза байдалдар яамызынын сайыдынын оралакчызы А.В. Кобец журналистерге байыр чедирип чүве чугаалаан. Кызыл хоорай бо чылын бодунун юбилейин дем-деглээр, ол төөгүлүг болушкун-га белеткел ажылдарын чырыда-рынга журналистерни идеп-кейлиг киржиринче хоорайнын мэри Д.К. Донгак кыйгыргаш, Азия диптин чиге төвүнде хоорай чаагайжыдылга, аян-шинчи, арыг-шевер, корум-чурум талазы-биле бүгүдеге үлегер-чижек болган турарын онзалап айткан.

2003 чылда эрттирген кон-

курстарга идепкейлиг киржип, үре-түңнелиг ажылдаан масса-лыг информация чепсектеринге болгаш журналистерге шаң-налдарны байырлыг байдалга тывыскаан.

Сибирьнин Федералдыг округ-нун деңнелин чарлаан жур-налистернин конкурзунга шыл-гарааннарга Тыва Республикада федералдыг кол инспектор В.И. Чернышевтин ат салганы дипломнарын «Тувинская правда» солунга, телестудияга, Маадыр Самданга (телевидение), Инна Принцевага («Тувинская правда») федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш тывыскаан.

ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоой-лужудулга палатазынын чар-лааны «Парламент коррес-пондентизи—2003» деп кон-курска тиилээн «Тыва» телерадио компаниянын радиостудия-зынын орус дыл редакциязын-га, телестудиянын корреспон-дентизи Л.Паратмаага, «Новый век» телекомпанияга дипло-нарны Хоойлужудулга палата-зынын Даргазынын оралакчызы В.Г. Вальков тывыскаан. Ол ышкаш өөрүп четтиргенин илереткен бижиктерни «Шын», «Тувинская правда» солуннар болгаш өс-келер-даа алган.

ТР-ниң Онза байдалдар яамы-зынын грамоталарын «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика» солуннар болгаш өскелерге-даа яамынын сайы-дынын оралакчызы А.В. Кобец

берген.

«Чонар-даштан кылган де-мир-үжүк бажы» деп конкурстун түннелин үндүрген. Анаа ниити-зи-биле 63 киж киришкен, 141 ажылын кириген. Конкурска тиилээш, лауреаттар болганнар: «Чылдың журналист акциязы» номинацияга «Сылдысчыгаш» солун, «Кижинин эргелерин болгаш косталгаларын камга-лаары» номинацияга Долаана Салчак (Тыва радио), «Тыванын экономиказы: айтырылгалар бол-гаш чедишкыннер» номина-цияга Борис Ондар («Шын»), «Культура болгаш сагыш-сеткил» номинацияга Виктория Ховалыг («Тыва» телерадио компания), Виктор Монгуш («Шын»), Инна Черкасова («Центр Азии» солун), «Улусчу чаңчылдарны катап диргизери» номинацияга «Тыва» телерадио компаниянын «Агита-тор» программасы (редактору Андрей Чымба), «Киж болгаш оон ажил-херээ» номинацияга Александр Дембирель («Тыва Республика» солун), Саяна Өндүр («Тыва» телерадиокомпания), «Чылдың эң эки каасталга-ши-мелдези» номинацияга Василий Балчый-оол («Шын»), «Херээ-женнер, уруглар болгаш инва-лидтер айтырылгаларынын болгаш чедишкыннеринин дугайында эң эки материал» номинацияга Аяна Лама («Тыва» телерадио-компания).

(Уланчызы 2-ги арында).

ПАРЛАМЕНТИГЕ ЧУГААЛАЖЫР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлудулга палатазы 2004 чылдың январь 29-та 10 шакта «Тыва Республикага сонгулда кампанияларын эрттирер турар практиканың дугайында» айтырыгны парламенттиге дыңнап чугаалажыр. Парламент дыңнаашкынының хүн айты-

рында кирген айтырыглар:
— 2002-2003 чылдарда Тыва Республикага сонгулдалар практиказының дугайында;
— Тыва Республиканың сонгулда комиссиялары сонгулчуларның эрге-хоойлу культуразының талазы-биле ажылы.

СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНГА ДУЗАЛААР

Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының Президент сонгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге дузалаар хемчеглер дугайында № 24 доктаалды 2004 чылдың январь 13-ге хүлээп алган.

Россия Федерациязының Президент сонгулдаларын белеткээринге болгаш эрттиреринге дузалаар сорулга-биле, «Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» база «Россия Федерациязының Президент сонгулдаларының дугайында» федералдыг хоойлуларны удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазаа:

Россия Федерациязының Президент сонгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ТР-ниң Чазаның ажылчын бөлүнүн составын бадылаан.

Сонгулдаларга белеткел үезинде хей-нитинин корумчурмун болгаш айыыл чок чоруун, сонгулда комиссиялары турар болгаш бадылаашкын чорудар бажыңнарны, сонгулда документилери дажылгаар транспортту халас үндезинге камгалаарын;

сонгулда мурнунуң меге болгаш хоойлуга чөрүшкел материалдарын парлаарын болдурбазын, ындыгларны илередирин, алган хемчеглерни сонгулда комиссияларына дыңнадырын республиканың ИХЯ-зынга;

Тыва Республиканың Чазанда

сонгулда комиссияларының турары болгаш бадылаашкынар эрттирер бажыңнарга өрт айылын болдурбазын ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар ямызынга;

республикада сонгулда комиссиялары-биле турум болгаш үзүктел чок телефон харылзааны хандыраарын «Тывахарылза-информ» ААН-ге;

сонгулда кампаниязының үезинде транспортка кыварчаар материалдар курлавырын тургузарын «Тыванефтыпродукт» ААН-ге дааскан. Хоорайлар болгаш кожуннарның тус чер бот-башкарылга органнарынга чогуур сүмелерни доктаалда база айыткан.

ЭРТЕМ НЕДЕЛЯЗЫ

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республикага Эртем неделязын эрттирер дугайында № 35 доктаалды 2004 чылдың январь 14-ге хүлээп алган.

Россий эртемниң хүнүн февраль 8-ге байырлаарына холбаштыр Тыва Республикага Эртем неделязын 2004 чылдың январь 30-ден февраль 6-га чедир эрттирерин доктааткан. Эртем неделязын белеткээр болгаш эрттирер оргкомитеттин составын, Эртем неделязын эрттиреринин сметадын болгаш чарыгдалдарын бадылаан болгаш яамы, ведомстволарга чогуур сүмелерни берген.

ТЫВА ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Чазаа «2004-2006 чылдарда Тыва Республикага национал хүрешти хөгжүдөр дугайында» № 42 доктаалды 2004 чылдың январь 14-ге хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа-

ның Даргазының 2003 чылдың июнь 9-та №316 «Тыва Республикага национал хүрешти хөгжүдөр дугайында» Чарлыгын күүседери-биле «2004-2006 чылдарда Тыва Республикага национал хүрешти улам ыңай хөгжүдөр хемчеглер дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазының төлөвилелин чүлүдүзүнген болгаш ону Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлудулга палатазынга бадылаары-биле чоруткан. Программаны 2004 чылда федералдыг болгаш республика бюджеттеринден акшаландыраар айтырыгны шийтирлээрин ТР-ниң Саң-хөө ямызынга дааскан.

ДИЛЕГНИ КИИРГЕН

Тыва Республиканың Чазаа күрүнениң «Азас» бойдус заповеднигинин девискээрин калбартыр дугайында № 38 доктаалды 2004 чылдың январь 14-ге хүлээп алган.

«РФ-тиң онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» РФ-тиң Президентинин 1992 чылдың октябрь 2-де №155 Чарлыгын, «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» 1995 чылдың март 14-те №33-ФЗ федералдыг Хоойлуну, «Онза камгалалдыг бойдус девискээрлеринин дугайында» Тыва Республиканың 1996 чылдың октябрь 10-да Хоойлузун күүседери-биле күрүнениң «Азас» бойдус заповеднигинин девискээрин калбартыры-биле аңаа Каа-Хем кожунун девискээринде «Билин» кластер участогун (ниити шөлү 36900 гектар) кадар дугайында РФ-тиң Бойдус курлавырлар ямызының Тыва Республикада Бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлел эргелелин саналы-биле чөпшээрешкен. Бо талазы-биле дилегни Россия Федерациязының Чазанга кириген.

Хереглекчилер ниитилелинде

АЧЫ-ДУЗА

Хереглекчилер эвилелин январь 16-да болуп эрткен хуралына хереглекчилер кооперациязының 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түннелдерин үндүрүп, 2004 чылда сорулгалар, кылыр ажылдар дугайын чугаалашкан.

Хереглекчилер кооперациязының 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдези РФ-тиң Президентинин Айыткалында көрдүнген сорулгаларга болгаш Тыва Республиканың Чазаның хүлээп алганы «2002-2005 чылдарда Тыва Республиканың көдээ садыын хөгжүдөр» деп тускай сорулгалыг программага, эртем-практиктиг конференцияларның түннел сорулгаларына дүүштүр чоруттунган дээрзин чөвүлел демдеглээ.

Республиканың хереглекчилер кооперациязының бурунгаар сайзырал хөгжүлдезинге хамаарыштыр эртем-практиктиг конференцияларның түннелдери-биле алырга, бистиң адырның ажыл-чорудулгазының коллаганышкыны – көдээ черге ажыл чок, яды чорук-биле демисел, кижилериниң сагыш-сеткилин бедидери, күрүнениң социал политиказынга дүүштүр республиканың аъш-чем-биле хандырылганының айыыл чок чоруун хандыраар херекке кооперация организацияларының ролун бедидери.

2003 чылдың ажыл-херээн анализтеп көөргө, республиканың хереглекчилер кооперациязының шугуму-биле 117 чаа ажылчын олуттары тургускан, доктаамал, түр үениң база сезонуг ажылдарга 400 кижини хаараттукан.

Хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгелери чурттакчы чонга бөгүндө 50 ажыг хевирниң төлөвилриг ачы-дузаның чедирип турар: идик-хеп даарап септээр, амыдыралдың нарын техниказын септээр, фото-чурук тырттыраар, телефон харылзааның ачы-дузаның чедирип турар, баш таарар черлер, чазанылга цехтери, библиотекалар бар, сиген-ширбил, ыяш белеткели, чаагайжыдылга, бараанарны садып алыкчыга чедирери дээш, өске-даа ачы-дуза хөй. Чурттакчы чонга төлөвилриг ачы-дуза чедирилгези 2003 чылда 16,2 млн. рубль болган, ол талазы-биле план күүселдези 250%, темп өзүлдези – 137,4%.

Республиканың кооператорларының 2003 чылда ажыл-чорудулгазының ниити хемчээли 267,2 млн. рубль болган, темп өзүлдези – 106% азы 2002 чыл-биле деңгээрге, 14,2 млн. рубль хөй.

Хөй-ниитининг чөмөнчилге черинде 17 столовая, 5 кафе-бар, бир ресторан, 12 чайгы кафе бар. Бо адырның ажылдакчылары бодунун ажыл-чорудулгазының хемчээли чыл санында улгаттырып турзажок, 2003 чылда чедир ажылдавайн барган, кудулаашкын – 3,7% азы 628 муң рубль.

Кооперация үлөттүрү 49 млн. рубльдин продукциязын бүдүрген, өзүлде 2002 чылдындан 5,4%, ооң иштинде хлеб, булочка бүдүрүлгези 4614 тонна болган, кондитер кылыгылары – 200 тонна, чартык фабрикалар – 83 тонна, ногаадан консервалаан продукция – 115 муң чижек банкалар.

Белеткел ажылы көдээ черлерде чонун социал байдалы-биле холбашкан айтырыг бооп турар, чүге дизе чурттакчы чонун оролгалыг болурунга ол салдарлыг бооп турар. Ынчангаш белеткелчилерниң бир кол сорулгазы – магазин бүрүзү магазин-белеткел пунктузу болган турарын чедип алыры, ынчан кижин бүрүзү артыкшылынын аңаа дужаапкаш, орнунга херек

бараанын садып ап болуп байдалды тургузары.

Республиканың белеткелчилери 2003 чылда 29,1 млн. рубльге көдээ ажыл-агый продукциязын садып алган, ооң иштинде эът – 427 тонна, ногаа аймаа – 82 тонна, картофель – 57 тонна, дүк – 68 тонна, 420 муң чуурга, кеш чиг эди – 1500.

Тыва Республиканың хереглекчилер эвилели беш чыл дургузунда эртем-практиктиг конференцияларга, семинар хуралдарга ажылдың чаа, ажыктыг арга-хевирлерин чугаалажып, ооң түннелдерин амыдыралга боттандыраарының янзы-бүрү хевирлерин ап чорудуп келгенин чөвүлел хуралга демдеглээ. Ынчалзажок чедип алдынган чүлүдөр-биле чергелештир бистиң адырда чамдык удуртукчуларның, специалистерниң ажылга хамаарылгазы эрги көрүш-биле артпышаан, ооң кол-ла чылдагааны – үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунмай турары. Ынчангаш удуртукчуларны, специалистерни хүлээп алырга оларның амгы үениң деңгелинге ажылдап билирин, шыдаарын барымдаалап көөрүнүң чугулазын чөвүлелге онзалап айыткан. Ындыг негелдеден Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун өөредилге программасынга «мөзү-шынар үндезини чок билги – чүү-даа эвес-тир» деп кыйгырыгны удуртулга кылыры чугула.

Чөвүлел хуралга хереглекчилер ниитилелин баштаар чериниң даргазы З.А. Шишгинаның отчетун дыңнаан болгаш баштаар чериниң ажылынга болгаш ниити системага хамаарыштыр шүгүмчүлөл болган. Мөңгүн-Тайга, Би-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Кызыл кожполар, Балгазын, Аржаан, Юбилей көдээ кооператорлар шынгыш шүгүмчүлелге таварышканнар. Ол организацияларның удуртукчуларына ажыл-чорудулганын идепкейжидерин чедип алыр хуусааны берген.

Чөвүлел хуралга «Республиканың хереглекчилер кооперациязының 2003 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түннелдеринин болгаш 2004 чылда сорулгалар дугайында» доктаалды хүлээп алган. Оон аңгыда Сибириниң хереглекчилер кооперациязының университетинин башкыларының киржилгези-биле 2004 чылдың июньда бүгү-Россия деңгелди эртем-практиктиг конференцияны эрттирер айтырыгны чугаалашкан болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Оон-биле кады Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының бо чылдың июль айда болуп 80 чылынга белеткел ажылдарының хемчеглери ажылдап кылдынган, бадылаттынган.

Тываның хереглекчилер кооперациязының мурнунда салдынган сорулгалар улуг болгаш нарын, ынчангаш ону боттандыраарына улуг негелделерге дүгжүр бедик арга-дуржулгалыг, шынчы кижилер дорт киржир ужурулуг, а шак ындыг мөзү-шынарларлыг улус системада эвээш эвес, ынчангаш салдынган сорулгалар күүсеттинер дээрзинге идегеп турар бис.

Хонук-оол МОНГУШ, Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелин чөвүлелин даргазы.

ШЫЛГАРАН ЖУРНАЛИСТЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

18 хар чедир назылыг чаа эгелеп бижи чоруур анык журналистернин аразына организациястаан «Демир-үжүктүң шенелдези» номинацияга Кызылдың №15 лицейинин 8 класының өөреникчизи Оксана Кривдик («Тувинская правда»), ол-ла лицейинин 10 класының өөреникчизи Надежда Антуфьева («Центр Азии» солун) тиилээн.

Конкурса шылгарааннарга лауреаттын дипломнарын, чонардаштан кылган демир-үжүк—хүндүлел демдектерни, акша шанналдарын тывыскан.

«Темага шынчызы дээш» деп тускай дипломнарын Чигден Танов («Шын»), Александр Земляной («Тыва» телерадиокомпания), Ольга Макарова («Новый век» телекомпания), Карина Донгак («Тываның аныктары»), Саяна Монгуш («Информ Плюс» солун), Хоюг-оол Монгуш («Башкы» журнал) оларга берген.

«Демир-үжүктүң шенелдези»

номинация конкурсузунга идепкейлиг киришкен Кызылдың №5 школазының өөреникчизи Диана Ооржакка, №2 школазын он бир классчызы Салчак Чодураага, Шагаан-Арыгның №1 школазының өөреникчизи Чечек Ойдупка

тускай дипломнарын тывыскан. Конкурстарның тиилекчилеринге 2004 чылда чогадыкчы чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү түннелинде күзээ.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Жюри кезижүннери Э.Мижит биле А.Шоюнун «Шын» солунун төлээзи Т.Хертекке шанналды тыпсып турары.

Владимир САВИНЬХТЫҢ тырттырган чуруктары.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязыннан

Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалына кандидаттарның бот депшилгезин деткир кылдыр тургускан сонгукчуларның, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалына кандидаттарның депшиткен политиктиг партияларның төлээлетирген кижилериниң бөлүктөрүн

бүрүткээрин (Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының секретарының 2004 чылдын январь 9 №01-23/132 информациясы) Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы доозупкан дээрзин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың сонгукчуларына дыннадып тур:

№№	Кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кайыын депшиткени	Бүрүткел херечилелиниң дугаары
1.	Путин Владимир Владимирович	Бот-депшидилге	№72/617-4
2.	Брынцалов Владимир Алексеевич	Бот-депшидилге	№74/628-4
3.	Малышкин Олег Александрович	"Россияның либерал-демократтыг партиясы" политиктиг партиядан	№75/631-4
4.	Рыбкин Иван Петрович	Бот-депшидилге	№75/635-4
5.	Харитонов Николай Михайлович	"Россия Федерациязының Коммунисттик партиясы" политиктиг партиядан	№76/640-4
6.	Герашенко Виктор Владимирович	"Россияның регионар партиясы" политиктиг партиядан	№76/643-4
7.	Глазьев Сергей Юрьевич	Бот-депшидилге	№76/646-4
8.	Аксентьев Анзори Иосифович	Бот-депшидилге	№76/649-4
9.	Хакамада Ирина Муцуовна	Бот-депшидилге	№76/652-4
10.	Миронов Сергей Михайлович	"Амыдыралдың россияжи партиясы" политиктиг партиядан	№77/659-4

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2004 чылдын январь 8-те доктаалын езугаар О.А.Малышкин Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалына кандидат кылдыр бүрүткеткен.

"Россия Федерациязының Президентизиниң сонгулданын дугайында" Федералдыг хоойлунун нормаларына дүүштүр кандидат Н.М.Харитонов бодунун кандидатуразын деткир

кылдыр сонгукчуларның хол үжүүн кириер эрге чок.

О.А.Малышкинден болгаш Н.М.Харитоновтан аңгыда, Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалына айыттыг кандидаттардан кандидат бүрүзү бүрүткедири биле Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязынче өске-даа документтериниң аразындат бодунун депшидилгезин деткээн сонгукчуларның 2 млн-

ден эвээш эвес хол үжүү салган хуудустарны Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязынче 2004 чылдын январь 28-тен орайттап киирген турарынче кичээнгейни база угландырып тур бис. Бо таварылгада хол үжүү салган хуудустар Федералдыг хоойлуда доктааткан хевир-майыктарга дүүшкен турар уjurлуг.

Сонгукчуларның хол үжүктөрүн чыып тургаш, хол үжүү салдырар хуудуска кандидаттың бүрүткел шынзылгазының дугаарын, фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, албан-дужаалын (ажылдап азы албан хаап турар кол чери чок таварылгада — кылып турар ажылының хевирин); бир эвес кандидат депутат болуп, бодунун бүрүн эргелерин доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар болза, чогуур төлээлел органының адын, кандидаттың чурттап турары Россия Федерациязының субъектизиниң, районунун, хоорайының өске-даа чурттакчылыг пунктузунун адын айытпышаан, ол дугайында медээлерни, а ол ышкаш кандидатты депшиткен эгелекчини — политиктиг партияны, сонгулда блогун (адын көргүспүшаан) айтыр азы "бодун боду депшиткен" деп бижири. Хол үжүү салдырар хуудуста кандидаттың шииттирип чораан-чорбааны азы төлээн-төлөвээни бар таварылгада, кандидаттың шииттирип чораан-чорбаанының дугайында медээлер айыттыг турар уjurлуг. Кандидаттың Россия Федерациязының хамаатызы болуп турарын аңгыда, даштыкы күрүнениң хамаатызы болуп турар таварылгада, ол күрүнениң адын адавышаан, даштыкы күрүнениң хамаатызы болуп турары, хамаатызы болурун чедип алганының үези болгаш үндезиннери хол үжүү салдырар хуудуска айыттыг турар.

Ол ышкаш Россия Федерациязының сонгукчу хамаатыларының хол үжүүнүн чыылдазын чорудуп турар Россия Федерациязының субъектизиниң ады хол үжүү салдырар хуудуска айыттыг турар уjurлуг.

Бир эвес кандидат хөй-ниити каттыжыышкында кезигүн болуп турарын "Россия Федерациязының Президентизиниң сонгулданын дугайында" Федералдыг хоойлунун 34 чүүлүнүн 8 пунктузунга азы 35 чүүлүнүн 11 пунктузунун адалкы 1 пунктузунга дүүштүр бадылаттырарына чөпшээрэжип турар дугайында билдиришкининде ол айыткан болза, кандидаттың хөй-ниити каттыжыышкынына хамаарылгалыын болгаш ында оң статусун хол үжүү салдырар хуудуска айтыр.

Кандидаттарның депшилизин деткири биле сонгукчуларның хол үжүктөрүнүн чыылдазын оларның чурттап, өөренип турар черлериниң аайы биле болгаш федералдыг хоойлулар езугаар хол үжүү чыырын болгаш сонгулда мурнунун суртаал ажылын чорударын хоруваан өске-даа черлерге боттандырып болур.

Янзы-бүрү кандидаттарның депшилизин деткип тургаш, чаңгыс ол-ла кандидатты деткири биле сонгукчу чүгле чаңгыс катап хол үжүү салыр эргелиг. Хол үжүү салдырар хуудуска сонгукчу бодунун хол үжүүн салыр болгаш ону кииргенин үезин айтыр, а ол ышкаш бодунун фамилиязын, адын болгаш адазының адын, төрүттүнген чылын (бадылаашкын хунунде 18 хар назылы болза, төрүттүнген хунун болгаш айын немээр), паспортта азы хамаатының паспортун солуп чоруур документиде айыттыг чурттап турар чериниң адресин, паспорттун азы хамаатының паспортун

солуп чоруур документинин сериязын болгаш номерин (номерин), кажан тывысканының үезин айтыр. Кандидатты депшиткенин деткээни болгаш оң холунун үжүүн киирген үези дээш сонгукчу боду ат салыр. Хол үжүү салдырар хуудуста бодунун хол үжүүн болгаш ону кииргенин үезин айтып салган сонгукчу дугайында сан-медээлерни хол үжүү салдырар хуудусче сонгукчунун дилээн езугаар хол үжүүнүн чыылдазын боттандырып турар кичи киирип болур. Айыттыг сан-медээлерни чүгле хол-биле киирер.

Күрүне эрге-чагыргазының органнарын, тус чер бот-башкарылгазының органнарын, өңчүнүн бүгү хевирлериниң организацияларын эргелеп-башкара органнарын, албан черлерин, сонгулда комиссияларының бадылаар эргелиг кезигүннерин сонгукчуларның хол үжүү чыырына киириштирбес. Хол үжүү чыыр үеде боттарының холунун үжүүн салыр кылдыр сонгукчуларны албадаары болгаш ол дээш кандыг-даа хевир-биле шаңнап-мактаары, а ол ышкаш ажылдаар черлерге, ажил төлевири (шалын), пенсиялар, пособиелер, стипендиялар, өске-даа социал төлөлгелер чорудар, ачы-дуза чедирер черлерге хол үжүү чыырын боттандыраары хоруглуг.

Хол үжүү чыырының үезинде 18 хар четкен, харыскалганы онаап болур Россия Федерациязының хамаатызы сонгукчуларның хол үжүүн чыыр эргелиг. Кандидат болза сонгукчуларның хол үжүү чыырын боттандырып турар кичи биле хол үжүү чыырының дугайында керээни чарып ап болур эргелиг. Хол үжүү салдырар хуудустарны белеткээри болгаш хол үжүү чыыры биле холбашкан бүгү-ле чарыгдалдарны чүгле кандидаттың сонгулда фондузун дамчыштыр чорудар.

ЧАГААПАР АРАЗЫНДАН АМ ЧЕРЛЕ ЧҮНҮ КАНЧААР МЕН?

2003 чылдын август 27-де №2 перинаталдыг төпке оглумну божаш, хилинчекти көре бердим. Эмчилер мени божудуп тургаш, оглумнун холун сыйып каан, бажында база кемдээшкениг болган. Ол хүн оглумну кезип ужулган эмчилер чаш төлдерге каржы болуп турарлары ол ирги бе? Холун ол-ла олчаан шарып каарга, сөөгү шавышкак кылдыр артып калган. Эмчилерниң кылган частыры дээш мынчага дээр мунгарап чор мен. Божуур бажындан авашкылар бистерни дорт-ла ОПН-че чорудупкан. Анаа чыдырывыста ортопед эмчи-даа кээп көрбээн. Бо эмнелгеде колдуунда-ла бажында кемдээшкениг уруглар чыдып турар болду. "Эмчилер чүге харыскалга чок бооп турарыл?" деп, айтырыг иелерни дүвүредип турар.

Оглумнун холу ындыг болганы дээш ам черле чүнү канчаар мен, чежеге дээр мунгарап, ыглап кээр мен? Ортопед, травматолог эмчи Альберт Владимирович Донгак: "Оглуң холу анаа апаар" дээрдир. Ындыг чүве болза, оон бээр элээн үр үе эрте берди, мынчага чедир оглум чүге шаг чок ыглап-ла турар чүвел? Ол хүн мени божуткан эмчиниң ат-сывын айтырып-даа четтикпээн мен. Ындыгда болза холумда бо бүгүнү херечилептер хире рентгенге тырттырган чуруктар, уруглар эмчизиниң шынзылгазы дээш бижиктерим бар. Ол эмчилерге ТР-ниң Кадык камгалал яамызы кандыг хемчег онаарын солун дамчыштыр дыннаксап тур мен.

Аэлита ДОЗУРБАЙ.
Бия-Хем кожуун.

КӨРҮШТҮГ, ЧАРАШ

Бай-Тайга кожуунун Тээлиде №13 профессионал училище күрүнениң өөредилге албан чериниң ийги кадьында сургуулдарга угулзалар даарап өөредир кабинетче кире бээр болзунарза, уран-шевер даңгыналар оранынче киирип келген эвес мен бе деп бодай бээр силер.

Ында сургуулдарындан мырынай ылгалбас аныяк башкы Чодураа Камыскаевна Хомушкун хепке угулзаларны канчаар чараштай даараарын өөредип тур. Баштай башкызы чок, боттары өөренип турар уруглардыр аа деп бодап шаг болдуvus. Оон билип келиривиске, хөйлең тудуп алгаш, "өөрүнге" бир-ле чүүл тайылбырлап турган ак шырайлыг, шевергин уруг башкызы ол болду. Шевер уруглар дааранып олурда, артында көрүштүг, чараш. Аныяк кижиниң бодалы, көрүжү чаа, тайылбыры хөлчөк билдингир болур. Чодураа Камыскаевнаны көргөш, херек апарза, аныяктар чүнү-даа шыдаар, чүгле бодунун үежилерин эвес, улуг-даа кижилерни кандыг-даа чүүлге өөредип каар деп бодалга келдим. Боттарының ээлчээнде улуг кижилер билбес чүүлдерин аныяктардан база үргүлчү өөренип ап чоруур болза эки. Аныяктарда өөренип алыр чүүлдер хөй. Шак ынчаар удур-

Аныяк башкы Ч.К.Хомушкун өөреникчилеринге кичээл эрттирип турары.

дедир өөретчип, аныяк-даа, улуг-даа кижилер доктаамал билиин бедидип чоруур болза, амыдыралывыс дүрген сайзырап,

билиниң делгем оруунун та чеже эжиктерин ажыдар. Ол ышкаш улуг кижилер база.

Борис ОНДАР.

ШЫНАР — КИЧЭЭНГЕЙИВИСТЕ

Тыва Республиканың Үлетпүр яамызы 2003 чылда бодунуң ажил-чорудулазын ТР-ниң Чазак Даргазының ТР-ниң Улуг Хуралына болгаш чоңга чоруткан Айыткалында салдыганын сорулгаларны удуртулга болдургаш база ТР-ниң социал-экономикага сайзыралының 2010 чылга чедир программазының болгаш ТР-ниң Үлетпүр хөгжүлдесиниң концепциязынга дүүштүр чорудуп келген.

Үлетпүр яамызы материалдыг бүдүрүлгелерниң хөгжүлдесин сайзыраңгайжыдар, үндүрүп төлээриниң баазанын калбартыр болгаш тус черниң материалдарын болбаазырадып, үлетпүр продукциязының ниити хемчээлин улгаттырып тургаш, республиканың орулгазын улгаттырарынче бүгү күштү улгандырып келген.

Ап чоруткан хемчеглерниң түннелинде 2003 чылда Үлетпүр яамызынга хамаарылгалыг бүдүрүлгелер 517,1 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн. 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 128 хууга көвүдээн. Бистин яамының бүдүрүлгелериниң продукция бүдүрериниң хемчээлин даңзызы 111,5 хууга көвүдээн.

Чамдык бүдүрүлгелерниң сайгарлырынга акша-хөреңги чешишпес, берге байдал турза-даа, дыка хөй бүдүрүлгелерниң удуртукчулары саң-хөө болгаш экономикага көргүзүлгелерин эрткен чылдыгандан бедиткен. Яамының берген даалгаларын эрткен чылын 11 бүдүрүлгө күүсеткен, а 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 13 бүдүрүлгө продукция бүдүрүп үндүрер хемчээлин улгаттырган болгаш продукцияның 14 хевирлеринге өзүлдени чедип алган. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның шынарын экижидеринче угланган хемчеглерни ап чорудуп турар: республика конкурстарын, делгелге-ярмаркаларны организаастап чорудуп келген. Бүдүрүлгелерниң бүдүрүп үндүргөн продукциязын республикадан дашкаар сайгарар сорулга-биле девискээрлерге болгаш зоналарга болган делгелгелерге, конкурстарга, акцияларга доктаамал киржиш турар. Бистин үш бүдүрүлгелеривис: “Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге бүдүрүлгө чери” кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге, “Кызылдың дааранылга фабриказы” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгөзи, “Суй-Белек” чоңунуң ус-тывыш бүдүрүлгөзи “Россия-ның 100 эң дээрэ барааннары” деп программазын “Тергин эки шынарлыг” деп хүндүлүг демдээ-биле болгаш 1-ги чергенин дипломнары-биле шаңнатканнар.

РФ-тиң Күрүне Думазынга болгаш РФ-тиң Экономикага сайзырал болгаш садыг яамызынга база РФ-тиң Үлетпүр яамызының департаментизинге инвестиция акша-хөреңгизин камгалаар талазы-биле ажилды чоруткан болгаш “Тыва даг-дүгү” комбинатын чаартып эде тургузарынга 3 млн. рубльдин акшаландырышкын айтырын шийтпирлээрин чедип алган.

Республиканың алдын казып тып турар бүдүрүлгелери эрткен чылын ниитизи-биле 1218 кг алдынны казып тыпкан, азы 430,5 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, 2002 чылдың деңгелинден 19,1 хуу хөй болуп турар. Эскээр чугаалаарга, 2002 чылдан 61 кг алдынны хөйну казып тыпкан. Алдын казып тыварын “Восток” КХЭ, “Кандела” КХЭ, “Тываның геология-шинчилел экспедициясы” ажык акционер ниитилел көвүдеткен.

Моон сонгаар өңүг металлды казып тыварының хемчээлин улгаттырар сорулга-биле алдынның минерал-чиг эт баазанының концепциязын сайзырадыр болгаш “Билелинге” үүрмек алдын

ны казып тыварының конкурстарын шийтпирлээрин дүргөдөдүр. Рудалыг алдынны казып тыварын көвүдөдүр. Алдын казып турар бүдүрүлгө “ТИКОПР Нойон” амгы үеде эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, руда арыгларының чаа технологиязын ажилдап кылырын доозуп турар.

Машина тудушкуну болгаш металл болбаазырадыр бүдүрүлгелер эрткен чылын 7,2 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн, 2002 чыл-биле деңгел көөргө, 60,3 хууга көвүдээн. Бүдүрүлгөге 2001-2002 чылдарда 11,6 млн. рубльдин инвестициязын шингээдип алган. Ооң түннелинде пластмасстан чаа хевирниң продукциязын бүдүрүп үндүрүп эгелээн болгаш полиэтиленден пенкалар бүдүрер дериг-херекселдерни эптеп тургускан.

“Тыва даг-дүгү” комбинат эрткен чылын 9090 тонна даг-дүгүн казып тыпкан, 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 7,4 катап көвүдээн. Продукция бүдүрериниң хемчээлин улгаттырарда дараазында ажилдарны кылып чоруткан: даг-дүгү арыглаар фабриканың болгаш даг-дүгү чуура шавар комплекстиң эргижирээн дериг-херекселдерин солаан, цехтерни болгаш участоктарны бедик мергезилдик кадрлар-биле четчелээн, электри энергиязын өжүргенинден болгаш кывар-чаар материалдар талазы-биле база өске-даа дузалал ажилдары-биле ажил турушкунун болдурбаан. Ажилдың организациязын болгаш

чылын “Тыва даг-дүгү” комбинаты күрүне бүдүрүлгезинин баазызынга “Тыва даг-дүгү” арыглаар комбинат” ажык акционер ниитилелди тургускан. “Тыва даг-дүгү” ААН-ниң инвестору кылдыр “Хакаскузбасуголь” хаагыг акционер ниитилел кирген. Инвестицияның ниити капитал салышкыны 27,0 млн. рубль, ооң иштинде 2 БелАЗ, авточүдүрүкчү ТО-28 болгаш 89,9 тонна кубометр хемчээлдиг өрүмнөп, чазылдырар ажыл чорудар, чер өрүмнээр станок СБШ-250МН, арыглар фабриказының, кол дериг-херекселдерин бүдүрүлгө болгаш амдырал хандырылга объектилерин катап тургузуп турар.

2003 чылда чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелери багай эвес ажилдаан, олар 37,1 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн, 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 51,4 хуу өзүлделиг болган. Яамының берген планын “Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге-бүдүрүлгө чери” КХЭ, “Кызылдың дааранылга фабриказы” ККБ, “Суй-Белек” болгаш “Тыва сувенир” чоңунуң ус-тывыш бүдүрүлгелери күүсеткенер. “Кызылдың дааранылга фабриказы” ККБ чыл эгезинден тура 3,6 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, ол эрткен чылдың деңгелинден колдуунда ийи катап хөй болуп турар. Бүдүрүлгөдө даштыкы болгаш форма хептерни даараарының чаа технологиязын шингээдип алган, хепти быжарының азы төлевилээриниң чаа САПР дээр

венир” чоңунуң ус-тывыш бүдүрүлгелери чедип алган. Бо бүдүрүлгелерде яныз-бүрү материалдардан уран-чурулга, ус-тывыш кылыгыларының ассортименти калбартып болурунун байдалы тургустунуп келген. “Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге-бүдүрүлгө чери” КХЭ-де белең продукцияны сайгарарының талазы-биле берге байдал турза-даа, продукция бүдүрериниң хемчээлин кудулатпаан болгаш эрткен чылын 10122 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн.

Арга-арыг үлетпүрнүн бүдүрүлгелери 2003 чылда 16,2 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн, 2002 чылдың деңгели-биле алырга, 46,9 хууга көвүдээн. Бүдүрүлгелерде чаа технологияны ажилдап тургаш, чаа хевирниң продукциязын бүдүрүп үндү-

бүдүрүп үндүреринге ажыглаан болгаш бүдүргөн продукция чижилгелиг рынокка бодунуң шынарын бадыткаан. “Тыва мебель” КХЭ продукцияның чаа хевирин бүдүрүп үндүрерин шингээдип алган, ылангыя чымчак мебельдин, школаларга ажыглаар мебельдин шынары бистин кожа-выста девискээрлерниң продукциязындан чыдып калбайн турар.

Бо чылын республиканың бүдүрүлгелериниң эң-не ажыктыг адырларына инвестицияны хаара тудар ажылды уламчылаар бис. Алдын шыгжамырын болгаш бойдустан өске-даа курлавырларын бүзүрелдиг ажыглаары-биле республика банкларының болгаш өске-даа чээли албан черлериниң киржилгези-биле инвесторларны хаара тударып көрүп турар бис.

“Тыва даг-дүгү” комбинаты-

ның турум ажилдарын чедип алып сорулга-биле ону эде кылырын доозар болгаш бедик сорттун даг-дүгү бүдүрүп үндүрер арыглар фабриказының дериг-херекселдерин ажыглага кирир. Бүдүрүлгелерни федералдыг тускай угланышкының инвестиция программазындан, республиканың инвестиция программазындан болгаш республиканың 2004 чылда бюджетинден акшаландырышкыны долзуу-биле ажыглаарын чедип алып. Даг-дүгүгө сонургалдыг инвесторларны дилеп тывар ажилды уламчылаар.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң мурнунда улуг болгаш нарын ажилдар тургустунуп турар. Чамдык бүдүрүлгелер экономикага реформаның негелдезинге дүүштүр тургустунуп, барааныг продукцияны бүдүрүп үндүрерин улгаттырып, турум ажилдап кел чыдары өөрүнчүг. Ынчалза-даа чижилгелиг рынок экономиказының үезинде кол айттырыг продукцияның шынарынче кичээнге ийи улгандыраар. Бедик шынарлыг бараан дүргөн сайгарлыр болгаш ол бүдүрүлгө, бюджетке орулганы кирип келир.

Бо чылын Тыва Республиканың РФ-тиң составына каттыжып киргенинден бээр 60 чылын, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл болганын демдегеп эрттирер бис. Ол юбилейлерге, уткуштур республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринин мурнунда кончуг улуг сорулгалар салдыган. Бо талазы-биле белеткел ажилдарының планына чүгле бүдүрүлгелерниң бедик көргүзүлгүг ажилдарында эвес, ооң чаартылганынче, чаагай-жыдылганынче улуг кичээнге ийи улгандырып турар бис. Бо талазы-биле бүдүрүлгө бүрүзүнде кандыг ажилдарны кылып чорударының планын ажилдап кылган.

Валерий ООРЖАК.
ТР-ниң үлетпүр сайыды.

септелге ажилдарын бедик деннеге чоруткан.

Эрткен чылын “Тыва даг-дүгү” комбинатының техникаг хандырылгазын экижидер сорулга-биле федералдыг тускай угланышкының инвестиция программазындан 3,0 млн. рубльди берген. Комбинатты эде тургузарын доозар, ооң техникаг хандырылгазын чаартыр сорулга-биле чылда 55 муң тонна даг-дүгүн бүдүрүп үндүрер чаа төлевилелдиң чагыын “СибцветНИИпроект” ажык акционер ниитилелге кирген.

Бүдүрүлгөге инвесторларны хаара тудар сорулга-биле эрткен

автоматтыг системазының дериг-херекселин тургускан. “Тываның хевистер” ККБ-зи эрткен чылын 8,2 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Ам бүдүрүлгени эде тургузуп турар. Москва хоорайның “Люберецтин хевистер” фабрикадан келген специалисттерниң киржилгези-биле бүдүрүлгөдө өңчүнүн ончалалын чорудуп турар. Комплекстин ажил-чорудулазын моон сонгаар “Межпромбанк” ХАН-ның директорлар чөвүлелиниң деткимчези-биле чорудар.

Багай эвес көргүзүлгелерни “Суй-Белек” болгаш “Тыва су-

рерин шингээдип алган.

Техникаг хандырылганы экижиткениниң түннелинде “Тываның машина тудушкун заводу” ККБ-ниң, “Тыва сувенир” чоңунуң ус-тывыш бүдүрүлгөзи, “Юрта” ККБ-ниң, Дерзиг-Аксының ыяш белеткээр пунктузунуң ыяш болбаазырадыр цехтери болгаш участоктары “2002-2006 чылдарда Тыва Республиканың арга-арыг үлетпүрнүн комплекстериниң хөгжүлдөзи” деп республиканың тускай угланышкының программазын ботандыраф сорулга-биле республика бюджетинден бердинген акша-хөреңгини чаа продукция

Шаңчыда кыш чымчак

КЕЖИК-БУЯНЫН ХОЛДАН САЛБАС

Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының мал ажылының килдизиниң белеткээни медээ-дыңнадыг езугаар алырга, республиканың ажыл-агыйларының бүгү кемирлеринде мыйыстыг бода мал хонаш-турлаанда инек кажаазы — 127, бызаа кажаазы — 17. Кышкы үеде хаван азыраар 152 кажаа чылыг, эптиг кылдыр белеткеттинген. Кышка белеткел... Ол барык чылдың дөрт ээлчээнде үзүк-соксаал чокка уламчылаар. "Кыжын — терген, чайын — шанаа септе" диген орус үлегер домак безин — Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга долу эвес угаадыг. Тожу, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, мал ажылы колдаан өске-даа кожууннарда эрткен чылдың эң соок айы декабрь колдуунда чымчак кылдыр төнгөн. Ынчалза-даа январьның ажыг соогу, доң частың кадыг-халанчызы—мурнувуста.

"Инектиге — тодуг" дижит. Ол мерген угаадыг салгалдан салгал дамчып келген. Улуг назынныгларыны-биле алырга, ак чемнигге чылыг, эптиг болгаш чымчак. Ол дугайында тайылбырны бо хуннерде 86 харлап турар ие-өгбе Чанчинмаа Натпитовна Түлүштен 2003 чылдың декабрь 28-те дыңнадым. Боду тускай аянчок бажынныг, уйнуктарының бир экер-эresi безин амдызында Россия девискээрин (моон сонгаар бүгү оран-делегейни чадавас) одуртуп каапкан кырган-авайның чылдың кайы-даа ээлчээнде, чогаалчы Монгуш Өлчей-оолдун хөөрээр-лерини-биле алырга, кымчы-биле кагарга-даа үзүлбес хоюг, сарыг шайлыг оарын бо удаада

база катап көрдүм. Хүндүткелдиг кырган-ава-биле ужуражыр аян-шинчи-даа менде чок турган. Каш-ла бажын-нарлыг бичи суурнуң инек-сааны кудуктуг бажынче боштунганзыг шуужа бергенин эскерип кагдым. Мал чылган черже ийи будум чедире бергени билбээним аргажок. Улуг инектерниң, молдурга-казыраларның семизи барык деңнелге чок, дөзевилей алырга, үрүп каан сынчыллар-ла. Мал ээлери бир дем-биле каттыжып алгаш, шимчеп чоруур хөренгизин ол хире күш кирип алганы онзагай. Мурнуку чылдарда Шаңчы чону суггатка бергедежил турган. Чүгле малы эвес, боттары база. Суурдан шала ырак Суг-Бажын-

дан суглаары чиик эвес үлө-херек. Албан машина-техника херреглеттинер. Ам магалыг, айтырыгны Чазак Даргазының деңнелинге суму чагырганың даргазы тургускаш, ханы дүптүг кудуктуң ажылгалын база катап чедип апкан. Суглуг, доктаамал электрилик апаргаш, шаңчыжылар Чанчинмаа Натпитовнаның экер-эрес бир кенин "Водовоз" дижит, артынга чажыт янзы-биле баш-таканып, мурнуңа чагырыкчы-выс дей кааптарындан дидин-мейн турган дээр. Чаа-Хөл ко-жууннун кыс хиндиктигери шаг-төөгүдөн бээр быжыг бүдүштүг чорааны барымдааларлыг. Бир эвес архив документилерин тудуп алып болза, экер-кайгал Өнер дег кыс шаг бергезинде Чаа-Хөл чонун француз кыс Жанна д'Арк дег камгалаан чүве-дир. Ол дугайын бодап чорумда, артымдан бир шырак эр эктим-ни тудуп, амыр-менди солушкаш, иезиниң бажынчыне эдерти берди. Таныырым Очур-оол Нор-будур ийин. Шолазы — Колхоз даргазы. Амыдыралдың малчын, көш-күн төлээлери шагдан бээр шол-атты колдадыр чаңчылы ам-даа хевээр. Улгадырга, ол аттар шуут көвүдээштиң баар. Кызыл-оолдар, Коляларны ылгаштырар

апаар. Мээң акыларым, даайла-рым, кады-кожа чуртташтарым болгаш дунмаларымның бир кези Кызыл-оол деп аттыг. Шуптузу шолалыг, чогум адын адаарга, оларның дыңнаар-дың-навазы орта билдинмес. Шола-зын адаарга, ам бо кижиге көр-нүр болгай-ла: Аян, Хылдыг, Хүндү, Шериг, Каргак... Аян-Кызыл, Хылдыг-Кызыл дээш баар. Очур-оол Ховалыгович мур-нуку чылдарда салбыр эрге-лекчилеп турган, амгы нарын ниитилелде тус черде чаа бут кырында тургустунуп оор колхоз баштаар черин даргалап турар. Коллективтиг ажыл-агый-ны катап бут кырынга тургузары чик эвес. Мурнуку чылдарда дег арбын мал кайда боор ийик. Чонун хууда малы харын немежи оор. Амдызында чер ажылы харын элээн беримчелиг апарган. Көдээ ажыл-агыйны хууда малдыг, черлиг шаңчы-жылар элээн шуудадыпкан. Суурда чонун малы, ылаңгыя инек-саан шору дектерилген. Ажылчын аяттар бараанын бо удаада эскербедим. Чылгычы деп шолалыг Данзын-оолдун-даа чадаг бастырып турарын эскер-дим. Ол база-ла Чанчинмаа Нат-питовнаның оолдарының бирээ-зи. Коля деп огун ие-өгбе "Ашак-коойл" деп олурду.

Эрткен-барганывысты сак-тып орувуста, арны додуккан кыс кирип келди. Чараш бо кенин кырган-авай эргел-биле "Мо-локовоз" деп шолалады. Назыны кижиге ортузу хире кенин туркмен кыстарга демей-леп, айтырыг-даа салбайн, иш-тимде чалтап-чарашсынып олур-дум. Келин кижиге кунчуу дээнде ол хире чүве-дир ийин. Туркмен-нер-биле чугаалажырга, бурун шагдан эге ужуун алган калым деп сестү улуг хүндүткел-биле хүлээп алырын ам-на ханы билип келдим. Олар белеткел чок кижиге шыдажыр аргажок кончук изиг оранда чурттап чоруур. Ынчан-гаш келин кысты езулуг адаан-мөөрей-биле тус черниң бег-кунчуглары шилип алыр. Келир салгалдарның үре-садызын Ортаа Азияның чону кончук шын үнелеп билер. Бир эвес суму санынга Чан-чинмаа Натпитовна ТҮЛҮШ ыш-каш ие-өгбе бар болза, шынап-ла, "инектиг кижиге — тодуг, хойлуг кижиге — каас, чылгылыг кижиге — омак" дээр-ле-дир. Бистиң артан-калган улуг назынныг-ларывысты хүндүлээри, оларның чаагай кежик-буянын холдан сал-базы—ыдыкшыл болгаш чырык чер кырында чуртталгага хан-дыкшылдыг ынакшыл-дыр. **Аралчор ОКСУР.**

Кадыкшылыңар эки болзун

ЭМ АЙМААНГА ЧӨПШЭЭРЕЛ БЭЭРИ

Чоокта чаа ТР-ниң Кадык камгалал яамызының эм-таң аймааның ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел талазы-биле килдизиниң ажылдакчылары республика хемчээлдиг рейд хыналдаларын чоруткан. Ук хыналдага холбаштыр яамының эм аймаанга чөпшээрел бээр килдизиниң начальниги Шолбанай Таар-ооловна КАРА-САЛ-биле чугааны кылдым.

— Шолбанай Таар-ооловна, силерниң ажыл-чорудулганың кол сорулганы чүү ирги? — Тыва Республиканың Чазаа РФ-тин Кадык камгалал яамызы-биле 2002 чылдың декабрь 30-де наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер сайгарарына холбашкан эм-таң ажыл-чорудулгазының талазы-биле 3 дугуржулганы чарган. Сөөлгү үеде эм-таң аймаанга чөпшээрел бээри дыка шыңгыраан, ону профессионал езу-биле көөрү негеттинип келген. Ынчангаш бис РФ-тиң Чазааның № 489 доктаалын болгаш "Эм-таң аймаанга чөпшээрел дугайында" 2002 чылдың июльда хүлээп алган РФ-тиң Кадык камгалал яамызының болгаш ТР-ниң Чазааның аразында ийи талалыг дугуржулганы удуртулга болдур-гаш. "Наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдер дугайында" федералдыг Хоойлуга дүштүр ажылдап турар бис. Бөгүн республиканың Кадык камгалал яамызының чанында эм-таң ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээр комиссия ажылдап турар.

— Комиссияның ажылын улам тодаргайлап көрүнерем. — Эм-таң ажыл-чорудулга-зын республика девискээринге чогумчудар сорулга-биле эм-таң аймаанга чөпшээрел бээр, эм-нелге, аптека черлериниң эм-таң ажыл-чорудулгазынга доктаамал контроль чорудар килдисти бо

нунда берген чөпшээрелдер ын-да айтыккан хуусаазынга чедир күштүг болур. — **Үргүлчү таваржы бээр хажыдышышкыннар бар ирги бе?** — Бар. Садыг точкаларына барып садыглаар, эмнерни бажыннар подвалдарына, аптека пунктуларына болгаш киоски-лерге садар чоруктар санитар-техниктиг байдалга, чөпшээрел негелделеринге дүүшпейн турар, моон ужурунда 10 аптека точка-зын хагдывыс. Сөөлгү 4 чылда күрүнениң аптека черлерин хаап, оларның саны кызырлып тура-рында хууда аптекалар көвүдөп турар. Ооң чылдаганыннар болза: • кадрлар чедишпейн турар, чамдык кожууннарда күрүне аптекаларында специалистер хамаанчок, удуртукчу безин чок, чижээ, Сүт-Хөл кожуунда; • хууда аптекаларның адаанна-жылгазы өзүп, оларның чамдык-тары чиигелделиг үндүрүп төлөп турар; • эм аймаан фирмалардан бот-тускайлаң садып ап турар; • күш-ажыл төлевири чавыс, социал магадылалдарны хандыр-байн турар; • мурнундан бээр-ле шилчип келген өрелер көвүдээн, күрүне аптекаларының материал-тех-никтиг баазаны элөп эргижирээн (100 хуу) болгаш өске-даа. Эм-таң ажыл-чорудулгазынга илереп турар бир эскерини дем-деглээри чугула. Бөгүн эм-таң ажыл-чорудулгазында саң-хөө хөрөнгизи хөй-даа болза, проф-фессионал билиг чок кижилер көвүдөп турар. Сайгарлыкчылар эм-таң бизнестинге акшазын үндү-рүп турза-даа, бодунуң бүдүрүл-гезиниң социал ужур-дузазын эки билбес, хөй санның негелде-лерни күүсетпес, эм-таңны

шынарынче, шыгжаар негел-делеринче сагыш салбас чүүл-дер бар. Аптека албан чериниң директору эм-таң талазы-биле эртем-билигил болур ужурлуг. Республикада провизорлар (аптека удуртукчулары) 106, эм-таң аймааның жылдакчылары 133. Кожууннарда аптека албан черлеринде эм-таң кадрлары чедишпейн турарында кожуун-нарның аптека эргелекчиле-ринге 5 чыл стажтыг, ортумак эртемниг специалист томулаар ужурга таваржып турар бис. — **Моон сонгаар чөпшээрел алыкчыларына негелделер кандыг боорун?** — Юридиктиг албан чери болбайн, сайгарлыкчы ажыл чорудар хамаатылар (хууда сайгарлыкчылар) моон сонгаар Россия Федерациязының Чазаа-ның 2002 чылдың июль 1-де №489 доктаалын езугаар эм-таң тала-зы-биле дээди эртемниг, мерге-жилинге 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, эм-таң талазы-биле специалист сертификаттыг болур. Оон ангыда өчүнүң хеви-ринден хамаарылга чокка онза негелдени эм-таң садар черле-риниң бажыннарынга, шөлдеринге, ажилдакчыларына, аптека албан черлерин каастап-шимэ-ринге тургузар. Өске-даа негел-делерни шыңгыраткан. — **Чонга көргүзөр эм-таң дузаламчызының шынарына база айыл чок болурунга магадылалдар кандыг боорун, Шолбанай Таар-ооловна?** — Ындыг магадылалдарны хандыраары — эм-таң специали-териниң профессионал билинин деннелинден хамааржыр. Ындыг кижилер республикада 237. Эм-таң специалистериниң мергежи-лин бедидери-биле чыл санында-ла оларның билин бедидер үнүүшкүнүг өөредилгени Бар-наул болгаш Кемерово хоорай-ларда медицина академиялары-ның башкылары эрттирип турар, республикада ниити провизор-ларның болгаш эм-таң ажилдак-

чыларының 95 хуузу билиг бедидер курстары эрткен. Эм-таң аймааның айыл чок болурун хандыраар сорулга-биле бистиң килдиз эм-таңны шын шыгжаар, хуусааларыны сагыыр, шынары багай эмнерни аптека-ларга кирбес, өртектер доктаа-дырының доктааткан чурумун сагыыр айтырыглар талазы-биле хыналдаларны чорудуп турар. — **Тес-Хем, Эрзин кожуун-нарда аптека, эмнелге черле-ринге чоруткан хыналдаларның дугайында чүнү чугаалап боор силер?** — Эрткен чылдың октябрь төнчүзүнде бистиң килдиз үстүң-де ийи кожууннун аптека, эмнел-ге албан черлеринге комплек-тиг хыналдаларны чоруткан. Оң түңнелинде №2 болгаш 3 даңзы-ларда кирген наркотиктиг бол-гаш психотроптук бүдүмелдерни (реланидма 2 мл, омнопон 2%-2 мл болгаш өске-даа) садарына холбашкан шыңгылы хажыдыш-кыннары илереткен. РФ-тиң Ка-дык камгалал яамызының дукаа-лынга дүүшпес чүүлдер оон иле-рээ. Эмнерни (бүдүмелдерни) алырының, шыгжаарының, уче-дунун, садарының чурумун хажыткан. Ол эмнерни чөпшээрел чокка ол талазы-биле эртем-били и чок кижиге садып турган. — **Чөпшээрелдиг ажил-даарының хуусаазы чүү хире ирги?** — Чөпшээрелдин күштүг болур хуусаазы 5 чылдан эвээш эвес, ол хуусаа доостурга, билди-ришикин бижээш, узадып болур. — **Чөпшээрел алып улуска күзелинер кандыгыл?** — Эм аймааның ажилдак-чылары, идепкейлик, туруштуг болгаш шийтпирлик, түннелдер-лик бооп көрүнер. А республи-каның чону аарывас-ла болзун, эм аймаан эвээшти ажыгланар, кадык-чаагай болунар! **Интервьюну ТР-ниң Кадык камгалал яамызының пар-лалга секретары Светлана САГАН-ООЛ белеткээ.**

Культура болгаш амыдырал

Улан-Батордан байыр

Алдар-аттыг улуг солунун редактору дунмам, менди чаагай!

Тывага эрттирген он хүн албодумну, бодал-сагыжымны, шынап-ла, хөлзеткен, силгээн, чүткүл-бүзүрелимни арыглап, дыңзыткан хүннер болду. Ооң дугайында уран хевирже шилчидип, поэзия-биле тыңгарып каан узун демдеглел бижээш, чүк санаа черлерже чорудуптур. Номчуктарның үнү дыңналып, чыгычымчак сөстөр кээп эгелей берди. Тываны сонуургаар кижилер моон-даа көвүдээр боор.

Ийи хонгаш Европа чуртта-рынче бежен хонук чоруур деп

тур мен. Ол чорааш, Тываны, тыва чонну сактып бодаан, күзеп йөрөөн сөстөрүмни сөглээрим ылап.

Бир бодал чоруур бодалым бар. Ону чонум-биле үлежирин чөпшээрер көрүнер. Делегейин хей чурттарының чоннары "ы" деп үнү адай албас. Кызылдың адын көпке чедирер дээш чадала чор мен. "Кизил" дээш-ле турар (ред.) Кызылдың ады Хемедей турган болза деп бодаар мен. Удурланыр кижилер хей болур, билеп ор мен. Төөгү, ужур-чаңчыл дизе-ле... Ынчалза-даа төөгүңү, чаңчылдарны, дылды-даа кижжи бүдүрер болгай.

Силерниң солунун адында база-ла ол үн бар. Кызыл биле "Шын" дээрге коммунистиг үзел-бодал синниккен сөстөр ышкажыл.

Мен бодаарымга бо чылын улуг юбилей уткуштур атты солааш, делегейин кулаанга дески дыңналып аянныг, чараш, ханы уткалыг аттан шилип алыр болза, дыка эки ийик. Тываның ат-алдарын делегейге алдаржыдыксап чоруур бистерге ол улуг дуза болур.

Мындыг дидим чүүлдү чугаалаарынче мени чону, күрүнези дээн изиг сеткил оттурду.

Чинагийн ГАЛСАН.

• Ооң төлевилелин Л.Н.Толстой бижээн

2000 чылдың февральда Россияның чогаалчылары Литература фондузунун 140 чылын бедик деннеге демдеглээн. Россияның ЛФ-тин даргазы В.П.Кобенко делегат бүрүзүңге белек кылдыр хол шактарын сөңнеп, байыр чедирген. Мен ол юбилейге киржип, Тываның чогаалчыларыңга дуза кадарын дугуржуп, керээни чардывыс. Ынчалза-даа удаткан чок В.П.Кобенко автоаварияга таварышкан болгаш удуртулга солушкан. Хамык дугуржулганы катап эгелээр ужур таваржып келгени ол-дур.

Бөгүн фондунун ужур-утказын чамдык чогаалчылар боттары безин эки үнелеп көрбей турары хомуданчыл. Ооң ужурунда ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызы фондуга огулут деткимче көргүспейн келгенер. Мындыг болганда фондунун ажык-дузазы болгаш ооң төөгү-зү-биле таныштырып көрей.

1859 чылдың ноябрьда бир-ле дугаар Россияга тургустунган хей-ниити организациязы-дыр. Ооң төлевилелин Л.Н.Толстой бижээн. Ядамык, түрөңгү байдалдан уштунар сорулга-биле чогаалчылар болгаш эртемденнер ону тургузуп, үндүрген чогаалдарының, номчаан лекцияларының гонорарын салган. Эки тура киржилгенден кирген өргүл болгаш хей-ниити организациялар, парлалга органнары улуг деткимчени көргүзүп, акшаландырышкынны кылганнар.

1935 чылдан бээр чогаалчыларның социал амыдыралы, материал-техниктиг баазаны быжыгып сайзыраан. Ол чылын февральда СССР-ниң Литература фондузу хей-ниити организация болуп, төлевилелин чаартып, хоойлу езугаар быжыга берген. СССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң сан-хөө чарыгдалын дуглап, Москвада М.Горький аттыг литература институтун акшаландырып, анык авторларга болгаш семинарлар эрттиреринге дузаны чедирип турган. А кажан СССР буурап дүжерже фонд төлевилелин чаартып, эде тургустунган. Амгы үеде ону Бүгү-делегейниң литература фондузу дээр. Россияның Литература фондузу база бар. Ынчангаш барык ийи он чыл дургузунда ук фондупар өңчү-хөрөңгизин хунаажып, удур-дедир судтажып келген. 2003 чылдың декабрьда "Литературная Россия" солун Бүгү-делегейниң литература фондузунга хамаарыштыр мынча деп дыңнаткан: "Россияның болгаш ХКЭ чурттарының чогаалчыларыңга боттук дуза чедирер арга тургустунган. Мурнуку удуртукчуларны судтуң шийтпир-биле ажылыңдан хостаан. Фондунун даргазыңга Ю.М.Поляков томуйлаткан". Ук фонд бистиң чогаалчыларывыска дуза кылдыр 500 рубльди ийи удаа берген (чылда бир катап).

Ийи фонд он чыл ажыр саймааралга чурттап келген. А бистиң бичии республиканың чогаалчылары байдалын билир болгаш "Думчукка тулганда, бызаа сугжу" дээн ышкаш, 1995 чылда ТР-ниң Литература фондузун тургузуп, шынап-ла, түрээр шаанда түрөп, могаар шаанче могап, шырбайып келгенер. 1995-97 чылдарда Москвага өөренип турдум. Россияда чогаалчыларның байдалын билир болгаш Тываның чогаалчыларының фондунун ышкынмайн, шаамбиле ажылдап келдим. Бодумнун карманымдан эвээш эвес чарыгдалды үндүрүп-даа турдум.

Көдээ кожуун, суурларга, хоорайларга-даа ужуражылга кылып чеде бээрге, фондуга дуза кадарын бодаар "алдын чүректиг" кижилер бары өөрүнчүг чорду. Оларның оода чамдызын-даа бол адап көрей: Кызыл кожуунун культура килдизинин эргелекчизи Клара Сыйбаевна Мондров, эмчилер Нина Александровна Ондар, Зоя Шембулова Донгак, чогаалчылар Клара Чамыяновна Сагды, Кара-Күске Күнзекович Чооду, Монгуш Борохович Кенин-Лопсан, Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар, профессор Доржу Сенгилович Куулар, башкы Нина Даш-ооловна Серенот база А.С.Пушкин аттыг национал библиотека, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин активтери дээш, оон-даа өске.

2004 чылдың февраль айда Кызыл кожуунун культура килдизи-биле демнежип, Турцияга чораан чогаалчылар-биле ужуражылганы, март айда Саян-Алтай экспедициязының киржикчилери шүлүкчүлер Саяна Өндүр биле Зоя Донгакты ужуражылгаже чалап турар. План езугаар өске-даа солун ажылдарны эрттирер сорулгалыг бис. Чыл санында март 21-де Делегейин поэзия хүнүн Россияда демдеглел турар. Ону эттүп болбас.

ТР-ниң Литература фондузунун январь 28-те болур отчет-сонгулдалыг конференциязынга идепкейлиг киржип, республиканың кожуун, суму чагыргалары делегаттарын аъткарып, аай-дедир оруунун чарыгдалын деткирин дилеп тур бис. Кайы кожуундан каш делегат келирин боттары шийтпирээр. Отчет-сонгулдалыг конференцияга баштаар черниң кежигүннерин, даргазын томуйлаар. Кожууннар төптеринге фондунун салбыр даргаларын тургузар. А кежигүнне сонуургалдыг кижжи бүрүзү кирип алат болур.

Чогаалчылар, чогаалга сонуургалдыглар болгаш номчукчулар конференцияга идепкейлиг киржинер!

Лидия ИРГИТ,
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТР-де Литература фондузунун даргазы.

ЧАА ШИИ — "ӨРГҮЛ"

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга январь 10-да чогаалчы Эдуард Мижиттин "Өргүл" деп шиизинин ийги дугаар үндүрүүн көрүкчүлөр сонуургал-биле көрдүвүс. Сөөлгү үеде бо анык чогаалчы хүнүнү чугула айтырыгларын көдүргөн чогаалдарны, шиилерни чырыкче, сценаже удаа-дараа үндүрүп келгенин эскерип келдвис. "Чиргилчинер", "Кым сен, Сүбедей маадыр?", "Кара-Дагның казыргызы", "Өргүл" — шупту тыва театрының репертуарында онзагай черни ээлеп турар шиилер-дир деп болур. Анык-өскөн дээш сагыш човаашкын — кайы-даа үеде туруп келген айтырыг. Ынчалза-даа чогаалчы ону бодуну-биле тускай дылга илередип кааны бо. Амыдыралга буянныг чүүлдү бүдүрүп чоруур кижжи эки чурттаар, а бак чорук үлгедип чоруур кижжи кайы оранга барып, канчаар хилинчектенирин ында көргүскөн. Шиинин сөс-домаа чечен, аныктарның жаргон (бок сөстөр) сөстери амыдыралды олчаан "чуруп" турар.

Амыдыралывысты куду тыртып, өөндөлөтпейн турар "аарыг" — арагалаашкын болгаш ажы-төлдүң сагылга-чуруму кижжи бүрүзүн муңгардып, өг-бүлелерге, хоорай-суурга айыыл-халапты болдуруп турары чажыт эвес. Бодаарга-ла, ол айтырыгны доктаамал чугаалажып, сайгарып турар ышкаш, а амыдыралда олче сагыш салышкын бар-даа болза, аңаа удур демисел, ажыл-чорудулга дээш чок болуп турары база билдингир. Ажы-биле чугаалаарга, күштеп-күчүлөөшкүн дугайында кижжи мырынай дыңнаарыңдан-даа коргар,

чаржынар боор чүве-ле болгай. А сценага, шииге ону көргүзүп каарга, дыка-ла дээштиг-дир. Ол нарын айтырыгны чогаалга таарыштыр хевирлеп, сценага амыдыралда олчаан кылдыр, ынчалза-даа болур аргаларны ажыглап көргүскени дыка-ла тывыңгыр кылдыңган. Ол дээрге режиссер Альберт Хомушкунун улуг чедишкени дивес арга чок. Амыдыралдын "караңгы" талазын көргүзери берге, ону чүк катап шыгаар, башка каш ай хайындырар, дээштиг болзун дээш янзы-бүрү аргаларны, ажыг дерин төп тура, дилээр апаар. Альберт Хомушкунун ол дилээш-киннери хилес барбаан. Шиини көрүп орган аныктарның хүлээп көрүүшкүнүнден ол билдине бээр. Кандыг-даа бодаар-сактыр чүве чок орган аныктар ала-чайгаар боданы бээр байдалды шии тургузуп турар. "Дээп тур!" деп бот-миннишкени сөстери безин залга органнардан дыңналып турду. Кым ынча дээни билдингир ышкажыл. Улуг кижжи ынчаар чугааланыр эвес, аныктар-дыр.

Шиинин хөгжүм каасталганын база Альберт Кировович боду тургусканын онзалап айтыксадым. Маадырларның омур-хевирлеринге таарыштыр, артистерниң үннеринге таарыштыр аялга чогаадыры — кайгамчык улуг ажыл! Тыва көрүкчү опера ышкаш ырлажып турар шиилерни хейнү көрүп чаңчыкпаан хиреде, бо шиинин маадырларының ырлап турарын сагыш-сеткилинден бүзүрөп хүлээп турары дээрле, аялга оларга чок болуп турары ол-дур. Аялга бо шиинде база бир кол маадыр болуп турар дизе, частырыг болбас боор. Өс-

ке кол маадырлар-биле деңге, харын-даа чамдык черлеринде олардан-даа күштүг миннишкенин хөгжүм көрүкчүге берип турар.

Төөгүлүг драма, каттырынчыг комедия-даа джжик, орус-тыва-даа дылга джжик ("Прибайкальские страсти") азы концерт-даа джжик — чүңү-даа сценага көргүскенде бо анык режиссер көрүкчүге кайгамчык таалалды, магадалды берип чоруур чон билер апарган.

Ынчангаш артист, режиссер, композитор, ыраажы Альберт Хомушкуга байыр чедирип, бышкан чогаалчык деп үнелди бээр үе келген эвесле дээрзин ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызы өөренип көөр болза деп хей-хөй көрүкчүлерниң күзелин илередикседим.

Шиинин чурук каасталгасы — Начын Шалыкты. Мында улуг, анык кижилерниң хептеринде ылгал чок. Арагалаар кижилер, аныктар бай-шыдалдыг-даа, четчир-чединмес-даа өг-бүлелерде бар дээрзин ол айтып турар.

Шиинде болушкунун үезин база тодаргай айтыры болдунмас хире. Арагалаашкын болгаш анык-өскөннүн хову когуруму ышкаш (бодал, чүткүл чок) хат аайы-биле эстээшкени кижилерни үргүлчү хилинчектеп келгенин автор ынчаар тодаргай үе-шак айтыпайн көргүскени ол чадавас.

Чогаалчыга, режиссерга болгаш артистерге амыдыралды арыглаарынче кыйгырган ажылы дээш өөрүп четтиргенивисти илередип, байыр чедирерин чөпшээрер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРАЛ

Тыва Республикада хей национал чон эп-найыралдыг амыдырап, бот-боттарын билчип, шажын-чүдүлгезин, езу-чаңчыларын хүндүлөжип чурттап турар дээрзинин бир бадыткалы болур улуг байырлал — Христос бурганның төрүттүнгенинге тураскааткан байырлал январь 7-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эртен. Национал орус идик-хептерин кеткен бөлүк ыраажылар кожамыктап, улустуң ырларын күүседип, оюн-баштактаа, үлегер домактары-биле

көрүкчүлөрүн уткуп, кижилерниң сеткил-сагыжынга байырланчыг байдалды дораан шаңнап турдулар. Ол орта ат-сурагыг "Октай" бөлүү өскелерге база катап көргүзүп, хейнү магадаткан.

Байырлал-биле холбаштыр Орус езу-чаңчыларның культура төвүнүн презентациязы база болуп, байырлалды ийи дакпыр болдурган. Ыры-хөгжүм, танцы-оюндан аңгыда уран холдар кылыгларының делгелгези улуг сонуургалды болдурган.

Чаа төрүттүнген төпке байыр

чедирип, ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызының оралакчы сайыды Зоя Самдан, хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Людмила Волгина, хоорайның культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле комитетинин даргазы Вячеслав Донгак болгаш өске-даа аалчылар чылыг-чымчак сөстөрүн сөглөп, белектерин сөңнээ.

Байырлал профессионал артистерниң улуг концерти-биле доозулган.

Бистиң корр.

Радио дугайында

ДҮЛЕЙ-БИЛЕ ДӨМЕЙ ОР БИС

Радионун ажыктыгының дугайында чугаалаан-даа херээ чок боор. Тываның көдээ суурларынга сайгылгаан безин чок турар үеде радио баштай ырлап чеде бергени байырлал-биле дөмей турган. Мааңа каш чижектен айтып кагза артык эвес боор. Аныяк-өскенге сонуурганчыг-даа, а чамдык уттуучал, туразы улуг, чүгле хүнүн боаар дарга ат азынганнарга угаадыг-даа болгай-ла.

1952 чылдың күзүндө Улуг-Алаак чеди чыл школазының өөреникчилери «УТКА 25 чылы» совхозтун Чылангыга тарып каан картошказын шефтээн бис. Ол дээш совхоз школавыска радиоприемник берген. Ол батарея-биле ажылдаар оожум үнүг аппарадывысты столовая-выска школа директору Николай Луджапович Кунчун ажылдадырга, ылым-чылым апарган дыннап ортулаар бис. Найысылал Москваның үнүн дыңнап, Тыва-выста чүү болуп турарын билип ап турдувус.

Радиожуттунмаан Белдир-Кежи суурга база-ла радиоприемник дамчыштыр кижини төрөлгетениң төлээзи Ю.А.

Гагаринниң космосче ужуп үнгенин клубка чыылган чон дыннаан.

—Бо «ыраажывай» деп чүвенер чер кулактыг чүве-дир. Кайыын-даа хамык чүвени дыннадып кээр—деп суурнуң эн улуг назылыгыларының бирээзи Саадак ирейниң магадап органын ам-даа утпас мен. Эде тургустунушкун эгелээр мурнунда Тывага суур бүрүзү бүрүн радиожуттунган турган болдур ийин.

Ам шуут сыр дедир баргандыр. Бажың бүрүзүңе турган репродукторлар шуут октатынган. Садыгларда безин чок. Уттундурган. Радио ыгттавайн баарга, кым-даа, каяа-даа хомудал кылбаан. Ол дугайын дарга-бошкаларывыс кулак кызып эрттирипкен, харылзаа ажылдакчылары карылгалыг дээш шуут дуй иди каапкан. Ынчангаш хоорай, суурларда радио шугумнары кымга-даа херекчок апарган. Оларны септээр-се-лиир дугайында айтырыг бо хүннерге чедир көдүрүлбейн турары хомуданчыг.

Дыка хей эки чүүлдерни радио чогуңдан республиканың

чурттакчы чону дыңнавайн турары чажыт эвес. Чазаавыс Даргазы Ш.Д. Ооржактың радио дамчыштыр чугаазын чүгле солуннар дамчыштыр номчаан болгай бис. Хай-халап болу берзе, мырынай ат болур улустур бис. Бо талазы-биле кичээң-гейлиг болбаза талаар.

Шагаан-Арыгга улуг хат боорун эрткен күзүн өрт машиналары кудумчуларга дыңнадып чоруп турду. Бүдүн кожунунун девискээрин эргий хей үе-шак, бензин-керосин та чеже чарыгдаттынган?

Таптыг шүгдүнүп, хыналдадан кылыр болза, хоорай, суурлары-выста радио шугумнарының хей кези хевээр артак болдур ийин. Оларны ээ езугаар көөр херек. Оон-биле чергелештир Кызылда машзаводтун бүдүрүп турары приемниктерни чонга садар болза эки. Ол кайгамчык эки бараанны алыксаар кижилер эвээш эвес. Бо талазы-биле кожуннарның харылзаа салбырларының удуртукчулары боттук хемчеглерни алыры күзөңгич.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Улуг-Хем кожун.

ЧАА ЗАПОВЕДНИК

Буруңу «Хааннар шынаазы» музей-заповедникти тургузуп ажыдарыңга белеткел ажылдары чоруп турарын оң директору С.Д. Даржаа дыңнатты. Бо айтырыгны шийтпирлээри-биле директор-биле кады Культура тураскаалдарының республика комитединиң даргазы О.Н. Ондар, оң ажылдакчызы В.В. Мижит-Доржу олар Би-Хемде «Хааннар шынаазыңа» четкен.

Би-Хем кожун чагыргазының даргазы В.Н. Гончаров, чер комитединиң даргазы В.Р. Евсеев «Хааннар шынаазы» деп музей-заповедникке кириштирер черлерниң девискээрин аңгылап, тускайлап бээринге киришкенер.

Ийи таланың комиссиязы Би-Хемниң «Аржаан-1» болгаш «Аржаан-2» базырыктарның шөлдериң, Ак-Хөл, Чкалов базырыын, сонгу талазында тарылга шөлдери, чөөн талазында Бора-Оорга белдири, мурнуу талада Өөк хем, барыын талазында Тарлаг хем девискээрлерин «Хааннар шынаазы» музей-заповедниктин шөлдериңче кири санаан. Оон

ниити шөлүнүң хемчээли 12490 га болган. Оң иштинде тарылга шөлү — 6268 га, одар-бел-чийрлер — 4752 га, сизген шөлдери — 970 га, хөлдериң девискээри — 500 га.

Ак-Хөлдүн чанынга аарыг улусту малгаш-биле эмнээр пансионатты тудар, аңаа 10 өгнү белеткел тигер.

Туран хоорайга 3973 дөр-белчин метр черниң девискээрин аңгылап бээр. Ол черге бүгү байдалы-биле таарымчалыг аалчылар бажынын тудары көрдүнгөн. «Аржаан-2» базырыкка буруңгуда хөөржүттүңген хааннарга тураскааткан демдекти тургузар.

«Хааннар шынаазы» дээр музей-заповедниктин ниити шөлүн долгандыр электри шугумун кылыр. Бо ажылдар ниитизи-биле республика ден-недиг, төөгү-биле холбашкан ажылдар болур деп, заповедниктин директору Сергей Даржаа Культура яамызынга болган хуралга таныштырды.

Ондар ОХЕМЧИК.

КЫМ СЕН, ОЧУЛДУРУКЧУ?

Бир катап таныырым, билирим дарга Дээди Хуралда чүңү кылып турарымны айтырарга, очулдурукчулап турарымны чугааладым. — Амыр ажыл ышкажыл, словарьдан көргөш, чара бижип олурар — деп, ол харыы бээрге, сеткилим бүргей-ле берген эвеспе.

Шынап-ла, чамдык улус, оон иштинде удуртукчулар безин бистерниң — очулдурукчуларның ажылын белең деп санаар дээрзи чүгле ол дарганың чугаазындан эвес, а өске-даа удуртукчулардан дыңнап-билип болур. Ылангыя ТР-ниң Дээди Советинге, амгы үеде Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында ындыг таварылгалар турган болгаш туруп-даа турар. Дээди албан черин мынчалдыр шүгүмчүлөй бээрге, элчок-даа чадавас, ынчалза-даа «шын күчүлүг» деп чугаа бар.

1993 чылдан эгелеп Дээди Советтин, оон Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Аппарадынга штат езугаар очулдурукчулап, сөөлгү чылдарга чедир кол специалист болуп ажылдап турдум. Оң соонда хоойлуларны ТР-ниң Президентинге ийи дыл кырынга бадыладыр апарганда, бир очулдурукчуну машбюродан алгаш, хоойлуларны очулдурбушаан, тыва дылга парлап турар кылдыр томуйлаан. Ол специалист орус-даа, тыва-даа дылдарны арыг билер болгаш очулганы дыка дүрген шиңгээдип алгаш, ажылдап турду. Оон аңгыда ол очулдурукчу Улуг Хурал Аппарадында компьютерге тывалап парлаар чангыс-ла кижини ол турган.

Сөөлзүредип Аппаратка штат талазы-биле чамдык өскерил-гелер болгулаан. Очулдурукчу —

кол специалисти мурнунда аңаа кандыг-даа чеме-шүгүмчүлөл бербээн хирезинде, башкарыкчы специалисти кылдыр албан-дужаалын кудулаткаш, шалыңын база кызырган. Херек кырында ындыг кижиниң ажылы Хоойлужудулга палатазында дыка хей болгаш харысалгалыг.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга шуут-ла очулга килдизин тургузар дугайында ынчан айтырыгны шийтпирлээриниң кырында келген турган, чогуң ол айтырыг та чүге шийтпирлеттинмейн барганын билер-ле улус билер. Амгы үеде Хоойлужудулга палатазының сессияларга чугаалажып, хүлээп ап турары хоойлулары дыка көвүдээн, бир сессияга 20 ажыг-даа төлөвилелдерни чугаалажып турар. Ынчангаш чангыс очулдурукчу, артында чаа ажылдап кирген кижини ынча хей хоойлуларны очулдуруп күш четпес. Ынчангаш чайгы үеде бир очулдурукчуну керээ-биле ажылдадып турду. Ол журналист штатта очулдурукчу-биле шуут-ла дүн-хүн чок ажылдап турган. Оларга Аппараттың бир специалисти база дүн-хүн чок дузалажып, очулдуруп турду. Амгы үеде конкурстун түннели-биле бир аныяк кижини ийги очулдурукчу кылдыр хүлээп алган. Аңаа үе, дуржулга херек дээрзи билдингир.

Хоойлу очулдулары — аажок нарын болгаш берге, харыы-

салгалыг ажыл. Сессия төлөвилелди чугаалажып турар үеде аңаа немелделер, өскерилгелер кириер, ынчангаш очулдурукчу кижини ону катап көөр, эде кылыр апаар. Оон аңгыда ол документилерниң орус-тыва дылдаазын шүүштүрер апаар. Хоойлу төлөвилелдери янзы-бүрү адырларлыг болур, ынчангаш очулдурукчу кижиге кончуг берге. Сөөлгү үеде даштыкы сөстөр база чаа орус-даа сөстөр немежип турар. Оларның чамдыгызы словарьларда безин чок болгулаар. Кандыг-кандыг чаа сөстөр немешкенил? Чижээлээрге, силовые структуры, конституционный суд, ипотека, оон аңгыда даштыкы сөстөрдөн үлегерлеп алгылааны субвенция, субсидия, саммит дээш, өске-даа сөстөр бар. Боларның чамдыктарын, чижээлээрге, субвенция деп сөстү оң утказы-биле «чарыгдалдарны төлээри-биле тус чер органныңа күрүнеден саң-хөө дузазы» деп утказы-биле тайылбырлаар бе азы сөстү хевээр ажыллаар бе? «Конституционный суд» деп сөстөрни чамдыкта «конститусчу суд», «конституция талазы-биле суд» деп-даа очулдуруп, бижип турар бис. Бо терминерни терминком чангыс аай кылдыр доктаадыр ужурлуг.

Чоокта чаа ТР-нин Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы «ТР-де дылдар дугайында» Хоойлуну хүлээп алган. Ол документ езугаар ТР-ниң Чазааның чанынга терминология комиссиязын тургузар. Бо чөптүг айтырыг. Мурнунда турган ындыг комиссия ажылдавайн барган болгай. Сөстөрни шын очулдулары дээрге, чугаа культуразынга дорт хамааржыр айтырыг.

Кезек үеде ТР-ниң Чазак Аппарадынга очулга килдизин тургузар деп база айтырыг турган. Та чүге соксап каан чүве? Очулганың төлөвилелдерин ийи дылга белеткээш, Хоойлужудулга палатазынга кириер ужурлуг.

Ындыг таварылга амдызында хей эвес, албан черлериниң очулдуруп эккеэри төлөвилелдерниң очулгазының шынары дыка куду деннеде болгулаар. Оң чижээңге «Мал ажылының кодекизин» база СПИД дугайында хоойлу төлөвилелин катап очулдуруп ужурга таварышкан мен.

Дээди Хурал-база Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы-даа дыка хей хоойлуларны хүлээп ап турар. Чүгле 2002-2003 чылдарда 114 хоойлуларны хүлээп алган. Очулдурукчулар дыштаныр хүннер-даа барымдаалавас, кондур-даа ажылдап турар.

Хоойлужудулга палатазының

Бодамдар, саналдар

хүлээп ап турары бүгү хоойлулар эгезинде чүгле чангыс, а сөөлзүредип ийи очулдурукчунуң холун дамчыштыр эртип турарын бодап көрээлиңер, а ындыг болганда, оларның ажылы бүгү комитеттерни-биле дең, өскээр чугаалаарга, Аппаратта чангыс-даа ажылдакчы очулдурукчулар дег хей ажылды кажан-даа кылбайн турар. Очулга дугайында айтырыгны үнелээш, ону черле бир янзы көөрүнүн дугайында очулдурукчулар мурнундан каш удаа тургузуп келген. Ынчалза-даа бо айтырыг шийтпирлеттинмейн ола хевээр артып турар.

Чазак хей төлөвилелдерни кирип турары билдингир. Ынчангаш аңаа база ыяп-ла очулга килдизи (бөлүү) турар болгу дег. Амгы үеде очулдурукчуларның эн чугулазын, эвээжин барымдаалааш, ындыг мергежилге аныяктарны өөредип-биле күрүне университетинге тускай курс ажыдар болза эки дээр дугайында чамдык эштер, ылангыя А.Дүгержаа, солунга бижип турду. Очулдурукчуларның кол нуруузу назы четкен пенсионерлер, ындыг

болганда, аныяктарны өөредип алыры бири чергениң айтырыгы болур эвес деп бе?

Эрткен чылын чамдык журналистерниң эгелекчи саналы-биле Тываның Журналистер эвилелиниң чанынга очулдурукчулар ассоциациязын (бөлүү) тургускан. Оң удуртукчузу хоочун очулдурукчу, журналист А.Дүгержаа. Оон бээр элээн үе эртсе-даа, чогуң ол талазы-биле ажыл шимээн чок барды-ла.

Мен бодап көөрүмге, үстүңде айтырган чамдык барымдааларны өөренип көргөш, черле очулгаже чогуур органның улуг кичээңгейини салыр үе келген. Очулдурукчулар хоойлу-дүрүм органның (ТР-ниң Дээди судунда, хоорай судунда) база ажылдап турар. Арбитраж судунга база турар ужурлуг. Суд органның очулдурукчуларының очулгаларын массалыг информация чөптөктеринде парлавайн турар-ла харын, ынчалза-даа ол база чугула ажыл.

Үстүңде адааным очулдурукчулар ассоциациязының (бөлүүнүң) баштайгы хуралыңга бо айтырыгны Чазак деннелинге чедир тургузарын шийтпирлээң. Ынчангаш харын ол талазы-биле Чазактың доктаалын-даа хүлээп алза кандыгыл?

Эң сөөлүңде саналым чүл дээрге, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга ыяп-ла очулдурукчулар килдизи турар болза эки. Аңаа амгызы дег ийи кижини эвес (оларның бирээзи керээ-биле ажылдап турар, штатта безин көрдүнмээн, ам чаа бюджетте та кандыг) аңаа 4-5-даа кижини турар болза эки, оларның бирээзи редактор болур ужурлуг. Ынчан очулгалар шынарлыг, дүрген болгаш хүлээп алган хоойлуларны Чазак Даргазы өй-шаанда бадылаарыңга эптингилер.

Седен ХЕРТЕК, хоочун журналист.

Сүзүк-чүдүлгө

УЖУПАС БОЛЗА ЭКИ

Тывалар ук-төөгүдөн бээр чер-чуртунга, оран-таңдызынга, кудай-дээринге, от-көзүңгө, аржаан-суунга чүдүп-тейлеп чорааннар. Ол-ла бүгү чүүлдерниң ужур-чөвүн хам кижилер билип, чонга тайылбыр ажылын кылып чорааннар.

Кижилерни каракка көзүлбес бүрүлбаазын күштер — сүнезин-нер камгалап чоруур деп хамнар шагдан тура бадьткап келген-нер. Бойдус-биле харылзашып шыдаар ол кижилер долгандыр болур болушкуннарны безин баш удур билип каар турганнар. Олар кижилерниң кадык-чаагай амыдыралынга бойдустан киржилге канчаар-даа аажок улуг деп билип, аңаа хумагалыг, хайралыг болурун өөредип чорааннар. Өлүг-дириг-даа бойдус аразында харылзаалыг дээрзин хамнар боттарынын ажыл-чорудулгазы-биле көргүзүп келгеннер.

Ол ышкыш бистерниң, тываларнын, шаг-төөгүдөн бээр чүдүлгөвүс сарыг шажын бооп турарын өске чоннар безин билдир. Улуг Шакьямуни Бурганның мындыг чагыы бар болгай: "Сен оттуп келгеш, будунну черже салырың бетинде бичии хадумаларыңче көр". Ол чүл дээрге будунну салырыңнын бетинде черде кылаштап чоруур

хензиг дириг амытаннарны өлүр баспа дээни ол. Черле ынчаш сарыг шажын биле хам чүдүлгезиниң аразында харылзашкак чүүлдер эндерик. Бистиң Тыва Республикавыстың девискээри Европа диге дөрт бичии чурттуң девискээрин катканынга дең, ол хире улуг бооп турар. Ол хире улуг девискээрге эвээш санныг тывалар колдуунда хемнер уннары эдере чурттап чоруур. Черниң улуг кезиниң ээн даглар, тайгалар ээлеп турар. Ынчангаш Тываны кут-сүнезин, Бурган ораны деп чугаалап болур.

Мээң кырган-аваларым бирээзи улуг хам кижии чораан. Ол мынчаар чугаалаар чораан: "Тывага орустар эрткен 19 вектин төнчүзүндө көжүп кээп эгелзэн. Олар тыва чон-биле кожалбээ чурттап, христиан чүдүлгезинге чүдүп чордулар. Ол хирезинде сарыг шажынның тывалар-биле оларнын аразынга маргыжып-даа турбаан, амыр-тайбын чурттап чорааннар". Ону алгаш

көөрге, кижилер боттары-ла ол-бо деп өжээннежи бербес болза, шажыннарнын боттарында аңгы-лажыр чүвө чок хире. Оон ыңай ол хам кырган-авамның мынча деп олурганын база дыңнаан мен: "Орус кижии христиан шажынынга, тыва кижии сарыг шажынынга чүдүүр кылдыр бойдус чайгаар чаяаган. Тыва кижии Тывага чурттап олургаш, өске шажынче кирер болза, соо кончуг багай. Чок болганынын соонда, төрөлдөргүлүнүң барган оранынче барбас. Анаа-ла азып туруп бээр, тоянчы сүнезин болу бээр". Ынчангаш мен хам кырган-авамның чагыы-биле оран-делегейимге, сарыг шажынга чүдүп чор мен. Ынчангаш мени Ыдыктыг Шакьямуни Бурганын камгалап, хайгаарап чоруур деп бүзүрелим улуг. Озал-ондакка таварышкыш, дириг үндүм. Чагыдан аңдарлып баткаш, будум сыйылгаш, инвалид-даа болбадым.

Тываның эртине даштары, аржаан суу, агаар-бойдузу, алдын хуннун херелдери, аккыр айнын чырыы, эгээртинмес өртемчейниң күжү хат-салгыны-биле холбашып, тыва кижии бооп төрүтүнгенивисти утпас ужурулг бис.

Чимит ХОВАЛЫГ.

ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Өртемчейниң бүгү амьлыг амытаннары ааскежиктиг чыргалаңга четсин дээш бистиң өгбелеривис үе-дүпте Тибеттиң төвү Лхаса хоорайга чедип, Гомаң хүрээзинге сарыг шажынның Ыдыктыг Өөредиин чедип ап, эрте-бурунгу Тывавыска нептередип сайзыратканын төөгүдөн билдир бис.

Самолет, поезд, автобус дээн чижектиг дүрген аргыжар транспорттар чок турар шагда бистиң бурунгуларывыс үш идикти үзе кедип, тавангайларын оя кылаштажып чорааш, орукка ара үптедип, кадык-бергелерни ажып эртип чорааш, сарыг шажынның Кайгамчык Мерген Өөредиин шингээдип ап чорааннар. Ажык-чарлыг бо кайгамчык үеде бистиң чамдык аныяктарывыс өгбелеривистиң мерген оруун катап изеп, оларнын өөренип чорааны, эрте-бурунгу шагдан тыва хуурактарын өөредип-биле чепселгезинге улуг рольду ойнап келген, ам мурнуу Индияже көже берген Гомаң хүрээзинге өөренип, кечил, хелин сагылдарны хүлээп ап, үндезин чүдүлгезини катап сайзырадырынга улуг үлүүн кирип турарлар. Гомаң деп сөстү тибет дылдан тыва дылче окулдуларга, го эжик, маң хөй дээн уткалыг, ынчангаш "хөй эжиктер" деп окулдуртунар. Санскрит дылда бистиң өөрүшкү-муңгарал доктаамал месилдешкен оранывысты Сансара (тывалар Очалан) дээр. Өөрүшкү-муңгаралдын чылдагааннарын билдир Кайгамчык Улуг Оожургалды, Чырыткылыг Улуг Угаанны чедип алырын (Очаландан хосталы бээрин) Нирвана дээр. Ынчангаш буддист кижиниң кол сорулгазы —

Чырыткылыг Улуг Угаанны чедип алыры.

Индияже сургуулдар өөредип чорударынга бистиң үеңиң нарын айтырылглары: акша-хөреңги, кызыгаар болгаш өске-даа кижии төрөлгөтөнниң бот-боттары билдиреш чоруктары элзэн шап-тараазынныг бооп турар. Индияга чүгле чедип өөренип дизе, бир хууракка эвээш дизе-ле, 35 муң рубль херек. Гомаң хүрээже өөренип кирип алырга, өөредилге, чуртталга шөлү, чөмнөнгени дээш төлөвир-даа негесес. Ай санында үрмек чарыгдалдарга дузаламчы акшаны (стипендияны) хуурак бүрүзүңгө хүрээ берип турар. Ооң-биле хуурактар колдуунда саван, диш чуур шетка, паста садып алыр. Тус черниң агаар-бойдузунун байдалы-биле немелде чарыгдалдар база негеттиниң турар. 1. Кончуг изигде серииттениң электрлиг челбиш херек. 2. Немей хоолулуг, шынары бедик чөмнер негеттениң. 3. Кадыкшыл быжыкларда улуг өртектиг эм-таң херек. 4. Немелде өөредилге херекселдери, ном, судурлар, словарьлар дээш, өске-даа чүүлдер хереклеттине бээр.

Акшалыг-ла болза, ажырбас, кандыг-даа бергелерге кандыг-бир арга тыпты бээр. Акша-хөреңги чокта, аарыг-аржыкка, сагыш-сеткилдин сандаралынга

алзып болур. Эң-не нарын байдал Чырыткылыг XIV Далай-лама Ыдыктыг Башкывыс соңгу Индияга (Дхарамсалага) азы өске-даа ыдыктыг черлерге Өөредип бээр деп барганда тургустуна бээр. Соңгу Индияже баар дизе, поездиге 3-4 хонук чоруп кээр. Акша чок болза, ынчан моол, бурят, калмык эш-өөрден чегдинер апаар. Оон стипендияларны чыып, мөөңнеп, аргастанып тургаш, өреден адырлыр. Моол, Бурятия, Калмыкыдан келгилзэн хуурактарга чер-чуртунда буйнынгылары оларны акшаландырар арганы эки тургускан. Оларнын амыдыралы ажырбас.

Бисте Тыва Республиканың Чазаа база өске-даа чамдык буйнын кижилер Индияда студентилерге ында-хаая дузаны көргүзүп турары өөрүнчүг. Оон ыңай Чадаанага чыл санында болуп эртип турар "Устүү-Хүрээ" ыры-хөгжүм фестивалы шаа-биле база Индияже акша-хөреңгини чорудуп турар. Оон ыңай ат-сураглыг, Тывазын делегейге алдаржыдып чоруур артистеривис ачы-буян концерттерин чонга көргүзүп, оон кирген акша-хөреңгини Индияда хуурактарже чорудуп турду.

Ынчангаш шаг-төөгүдөн тыва хуурактар өөредир талазы-биле сурагжаан Гомаң хүрээзи моон-даа сонгаар сайзырал, Чырыткылыг XIV Далай-лама Ыдык Башкывыстың төрөөн Тывавыска баскан изи кажан-даа балалбас, Ооң маңаа моорлап кээри дээш үргүлчү чалбарып, сарыг шажынывысты камгалап, улам сайзырадып чоруур тибет чонувус-биле харылзаавыс үспейн чоруулунар, чонум.

Тензин ЦУЛТИМ.

ЮБИЛЕЙИҢ-БИЛЕ, АВАЙ!

Чыраа-Бажы ортумак школазының хүндүткелдиг башкызы, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы, маадыр ие **Кара-Кыс Танововна КУУЛАРГА** — ынак ававыска 50 харлап турар юбилейин таварыштыр байырывыс чедирбишаан, кадыкшылды, узун назын назылаарын, ажыл-ижинге ам-даа чедишкениңерлиг болурун күзедивис.

Кызыл хоорайда чурттап, өөренип чоруур уругларындан.

"МАСТЕР" МАГАЗИН

Мөөңнеп садып алыр кижилерге бот-бодунга ажыктыг кады ажылдажылга сүмелеп тур бис.

Негелдизи:

- мебель
- чугай
- болгаш оон-даа ыңай.

Керээ чарарын айтырар телефону 1-12-51. Красноармейская кудумчузу, 102.

Чылыг, чырык

ООРЛАП АЖЫГЛААРЫ КӨВҮДЭЭН

Сөөлгү үеде республиканың девискээринде электри энергиязын оорлап ажыглаар чорук көвүдээнин "Тывазэнерго" ажык акционер ниитилелиниң электри энергиязын садып-сайгарар болгаш чарыгдалдар талазы-биле килдизи улуг дүвүрелди көдүрүп турар.

Эрткен чылын электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рыноктан кээп турар электри энергиязының 20-ден 29 хуузун оорлап ажыглап турган болза, бо хүннерде электри энергиязын оорлап ажыглаар чорук ийи катап көвүдээр.

Специалистерниң бодап турары-биле алырга, хөмүр-даш өртээниң улгатканындан база буураашкыга таварышкан "Тывакомунэнерго" бүдүрүлгениң херекчилерин "Тывазэнерго" ААН-че дамчыдып бергени-биле холбаштырып турар. А херек кырында ол буурап дүшкөн бүдүрүлгө электри энергиязын оорлап ажыглап турар чорук-биле демисешпейн турар. "Тывазэнерго" ААН-ниң ажылдакчылары бо хүннерде электри энергиязының херекчилериниң өңчүзүн бүртүкчүлүк тургаш,

базым бүрүзүндө дыка хөй көрдүмээни херекчилерни илереткен, олар энергетиктерниң кандыг-даа чөпшээрели чокка боттарынын туразы-биле кожуп алгаш ажыглап турар болгаш ажыглаан электри энергиязының өртөөн төлөвейн турар.

Хоойлуну хажыдып турарларга негелдени күштелдирер болгаш ол ажылды сайзыраңгайжыда сорулга-биле Кызыл хоорайга болгаш кожууннарга доктаамал рейдлерни органиастап, электри энергиязын кара туразында оорлап ажыглап турар кижилерниң даңзызын массалыг информация чепсектерин таварыштыр чырыларын электри энергиязынын адырынын ажылдакчылары көдүрүп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң чаптанчыг, чаш огулус **Ростислав Владимирович АРАПТАННЫ** сөөлгү оруунче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүс үлежи ырак-чооктан келген дөргүл-төрөлдөвүс, Алдынмаа Сергеевна, Иван Данзын-оолович Саттарга, Чаа-Хөл кожууңун иштики херектер килдизинге, огулустун башкыларынга четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Ада-иези, угбазы, честези, акы-чаавазы, дунмаларындан.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун ораакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 8257. Чагыг 8.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүкелтигинен.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлаалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарнын авторларынын бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылглары дээш авторлар боттары харылаар.